

вождем» української інтелігенції на переломі XIX й XX століть. Леся Українка стала не тільки чільною постаттю свого покоління, а й символом сміливого духовного новаторства. Лесині слова актуальні й сьогодні, тому вона має повне право зватися Українкою з великої літери.

Література

1. Когут З.Є. Коріння ідентичности: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ, 2004. 351 с.
2. Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах. Том 1 / укл.: В. Яременко, О. Сліпушко. Київ: Видавництво «Аконіт», 2001. 912 с.
3. Огородник І. В. Українська філософія в іменах: навч. посіб. Київ: Либідь, 1997. 321 с.
4. Петік А. Мудра любов плекає особистість. Палітра педагога. 2012. № 2. С. 3–5.
5. Стасюк Г. Літературна династія як теоретико-методологічна проблема. Слово і час. 2009. № 5. С.62–64.
6. Струманський В. П. Педагогічні погляди Лесі Українки. Початкова школа. 1996. № 2. С. 48–51.
7. Українка Леся. Зібрання творів у 12 т. Київ: Наукова думка, 1975. Том 1. 367 с.
8. Українська академія лідерства. 12 фактів із життя Лесі Українки: між поезією і драмою. URL: <https://www.facebook.com/ualeadershipacademy/posts/1811554562499449/> (дата звернення 27.01.21)
9. Яневський Д. Б. Проект «Україна». Відомі історії нашої держави: продовження (1774—1914 рр.). Харків: Фоліо, 2015. 218 с.

УДК 82-2+32-95

ВОНИ ЛІКУВАЛИ УКРАЇНСЬКОГО ШЕКСПІРА: ЛЕСЯ УКРАЇНКА І ЛІКАРІ

Олександр Кіцера,

*доктор медичних наук, професор кафедри оториноларингології
Львівського національного медичного університету імені
Данила Галицького, дійсний член НТШ (м. Львів, Україна)*

*Пропоноване дослідження, оперте на даних літератури і
кореспонденції Лесі Українки, має за мету презентацію тих осіб, які*

лікували визначну українську поетесу, драматурга і громадсько-політичного діяча Ларису Петрівну Косач-Квітку, відому під наведеним вище псевдонімом впродовж її життя, більша частина якого позначена боротьбою з підступною недугою – туберкульозом, як органним, так і легенеvim. Багатогранна творча діяльність цієї унікальної жінки стала можливою лише за умови систематичного лікування, в якому брали участь як лікарі-українці, так і представники інших народів. Попри недосконалість діагностики і лікування туберкульозу в XIX і на початку XX століття і критичне налаштування Лесі Українки до представників тогочасної медицини ці представники традиційної і нетрадиційної медицини робили все залежне від них, щоби уможливити великій Українці активне життя, творчість і громадську працю. Як це зазвичай буває, дехто з цих лікарів ставав Лесиними добрими друзями, а їх стосунки були надзвичай теплими та зворушливими.

Ключові слова: Леся Українка, медицина, лікарі.

The proposed study, based on the literature and correspondence of Lesya Ukrainka, aims to present those who treated the prominent Ukrainian poetess, playwright and public figure Larysa Petrovna Kosach-Kvitka, known under the above pseudonym during her life, most of which are marked fight against insidious disease - tuberculosis, both organ and lung. The multifaceted creative activity of this unique woman became possible only under the condition of systematic treatment, in which both Ukrainian doctors and representatives of other nations took part. Despite the imperfections of TB diagnosis and treatment in the 19th and early 20th centuries and Lesia Ukrainka's critical attitude towards the representatives of contemporary medicine, these representatives of traditional and non-traditional medicine did everything in their power to enable the great Ukrainian active life, creativity and public work. As usual, some of these doctors became Lesya's good friends, and their relationship was extremely warm and touching.

Key words: Lesya Ukrainka, medicine, doctors.

*Мужнім Українським Жінкам
– борцям за державність України*

[...] 25 лютого 1871 року в містечку Звягелі, нинішньому Новограді-Волинському народилася дівчинка: офіційно - Лариса Петрівна Косач, а по-домашньому – Леся, майбутня Леся Українка. Власне кажучи, Лесею Українкою дівчинка стала у віці тринадцяти років, з ініціативи матері, після того, як львівський журнал «Зоря» надрукував її вірші. 1882 року Косачі переїхали в село Колодяжне, яке віднині стало їхнім постійним місцем проживання. Захворювання Лариси Косач датується 1881 роком. За офіційною і широко тиражованою

версією дівчинка простудилася в часі Великого Водосвяття на річці Стир. Морози саме змінилися відлигою, тож Леся промочила ноги, взуті у валянки. Проте ми, лікарі, розуміємо, що причиною - етіологічним чинником туберкульозу є потрапляння до організму збудника туберкульозу - *Mycobacterium tuberculosis* (палички Коха). Про контакти Лесі з особами, хворими на туберкульоз до часу захворювання даних немає. Тому доволі вірогідною видається гіпотеза лікаря-вченого епідеміолога (sic!), письменника і дипломата **Юрія Щербака** [38]. Вона полягає у стосунках «мати-донька», що відбилися на соматичному і психічному здоров'ї Лариси-Лесі. Справа в тім, що вона була небажаною дитиною. Мати Ольга Петрівна завагітніла нею, коли старшому братові Михайлові виповнилося 7 місяців. До того ж вагітність перебігала з ускладненнями, у матері, за офіційною версією, розвинулася анемія, загальне виснаження організму і не вистачало молока для немовляти. А, можливо, справа в тому, що мати просто не бажала годувати дитину, як це було заведено того часу в середовищі дам – аристократок. Тож дівчинку змушені були годувати лише штучним способом, бо жодна з доступних кормилиць їй не підходила. Того часу принципи та методи штучного вигодовування немовлят були ще достатньо розробленими у медичній науці. А недогодовану дитину потрібно було рятувати. Тож батько, **П. А. Косач**, узяв відпустку й почав доглядати дівчинку, годуючи її коров'ячим молоком, дотримуючись порад київських лікарів. Отже, можна припустити, що корова, молоко від якої давали дитині, була хвора на туберкульоз, тож збудники могли потрапити до організму Лесі через травні шляхи, тобто аліментарним шляхом – через вживання продуктів від хворих на туберкульоз тварин [28]. Розвиток хвороби триває в такому випадку здебільшого 2-3 роки від моменту інфікування, не маніфестуючись. Сестра Лесі і її біограф Ольга Косач-Кривинюк твердить, що на втрачений, на жаль, світліні чотирирічної либонь Лесі та виглядала цілком здоровою, хоча хвороба вже, напевне, розвивалася. А простуда вочевидь послужила патогенетичним моментом. Сама Леся звинувачувала у своєму захворюванні ще й вологий волинський клімат. «Треба було в Єгипті вродитись, то, може, й був би лад, але ж найгірша помилка мого життя – се

що я зростаю в волинських лісах, решта все тільки логічні наслідки». Так напише Лесья згодом в листі до Агатангела Кримського [117].

Розпочалася явна стадія хвороби, «тридцятилітньої війни», в якій Ларисі-Лесі довелося користатися послугами багатьох лікарів. В цей час Косачі не мали, мабуть, свого сімейного

лікаря, а якщо мали, то його ім'я до нас не дійшло. Відомо проте, що з родиною Косачів приятелював та неодноразово бував у них в Колодяжному

Пилип Іринєєвич Немоловський (1857 - ?) - лікар, громадський діяч-кооператор, просвітянин і видавець, а також публіцист, що оприлюднював свої дискусійні статті під псевдонімом Ф. Немо. Пилип Немоловський закінчив медичний факультет Київського імператорського університету Св. Володимира, причому ще в студентські роки увійшов до драгоманівського

гуртка «Політиків». Був приятелем Петра Антоновича Косача [127]. 1903 року він брав участь у відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві, де став єдиним підданим Російської імперії, який, попри урядову заборону, виголосив привітання українською мовою [72]. Активно сприяв розвитку на сході України кооперації, редагував та випускав журнал «Наша кооперація», декілька чисел місячника для селян «Хата» [72]. У цих виданнях вміщував не лише санітарно-просвітницькі статті, але й поради з суто практичних питань сільського господарства: рільництва, пасічництва тощо. Публікувався у виданні «Рідний край», неодноразово піддавався жорсткій критиці. Зокрема це стосувалося статті про українсько-єврейські відносини «Чим нам корисні жиди?», опублікованої 1908 року в №40-43 згаданого видання. Статтю розкритикував зокрема Дмитро Донцов, проте Олена Пчілка – редактор тижневика підтримала його, причому засудила практику єврейських погромів, закликаючи натомість до освітньої та економічної конкуренції. Побудова школи в селі, наприклад, дасть більше переваги українцям, ніж фізична розправа з євреями-експлоататорам [2, 49].

Першим лікарем, згаданим Ольгою Косач-Кривинюк у зв'язку з хворобою Лесі Українки є Афанасьєв, причому в записах за 1882 рік не вказано ні імені, по-батькові, ні наукового ступеня чи вченого звання. У жовтні у Лесі з'явився

невеликий опух на китиці лівої руки і біль, це заважає Лесі грати на фортепіяні. Спочатку знов уважають, що то опух і біль «ревматичні». Лікує Лесю Афанасьєв. Врешті лікарі зважають, що то «золотуха» [23]. «...у вересні наступного (1882) року у Лесі з'явилася невелика припухлість на лівій руці, рука боліла і це заважало грати на фортепіано. Лікар Афанасьєв, що лікував Лесю, приписав мазь і рекомендував повезти її на море, але стан її не покращувався, вона почала носити руку підв'язаною, опухлість збільшилася... [7]. Пошуки в довідкових матеріалах дозволили припустити, що цим лікарем був Євген Іванович Афанасьєв, лікар, науковець, громадський діяч [64]. Припущення підтвердилося унаслідок подальшого пошуку [47]. **Євген Іванович Афанасьєв (1837-1897)** був визначним клініцистом-терапевтом, доктором медицини (1869), екстраординарним (1888), позаштатним (до 1896 р.), ординарним (1896) професором терапії Київського Імператорського Університету Св. Володимира. Народився та отримав вищу медичну освіту в Росії, проте основну частину свого діяльного життя провів в Україні.

То ж, напевне, фахівець такого рівня не заслужив на лише побіжну, фамільярну згадку, хіба що Ольга Петрівна вважала, мовляв, саме прізвище «Афанасьєв» було настільки славним, що не потребувало уточнень. 1868 року Євген Іванович захистив працю на ступінь доктора медицини «До фізіології мозкових ніжок». Описав низку клінічних одиниць та важливих діагностичних симптомів. Вивчав поворотний тиф та виділив його в окрему нозологічну одиницю. Вивчав та класифікував хвороби нирок, поділяючи їх на гострі та хронічні. Вперше в російській літературі описав аускультативні феномени, характерні для недостатності аортального клапана, з'ясував діагностичне значення тимпанічного перкуторного звуку при різних хворобах легень. Від 1892 р. керував кафедрою спеціальної патології і терапії, згодом – залишався її позаштатним професором (до 1896 р.). Професор Є. І. Афанасьєв нераз обирався гласним Міської думи. Був співорганізатором Київського товариства боротьби з заразними

хворобами, сприяв становленню Бактеріологічного інституту, був одним із засновників безкоштовної амбулаторії Маріїнської общини сестер милосердя. За його ініціативи та керівництва, та ще й активної фінансової участі (6 000 карбованців), а, частково, на кошти відомого благодійника Миколи Артемовича

Терещенко, в Києві постала безкоштовна лікарня для чорноробів імені цесаревича Миколи з окремим баракком для жінок, хворих на туберкульоз. Завдяки старанням Є. І. Афанасьєва Київ, шостим з міст Російської імперії, отримав 1894 року міську каналізацію, Євген Іванович очолив Київське акціонерне товариство каналізації, яке після його смерті заснувало премію імені Афанасьєва за найкращу друковану працю з питань санітарного облаштування міста. Вирізнявся демократичними поглядами,

підтримував «українофілів». Як викладач, був блискучим лектором. Лікував Павла Чубинського, родини Олександра Кістяківського та Терещенко. Оглянувши Лесю Українку, професор Афанасьєв не поставив, проте, діагнозу «туберкульоз» і давав їй рекомендації, як хворій на ревматизм. Помер Євген Іванович від ниркової недостатності на тлі подагри і стенокардії. Похований у Видубицькому монастирі [47]. Напрвесні 1883 року у Лесі, окрім руки, почала боліти права нога. Звернулися за консультацією до професора Мерінга. Професор **Фрідріх Фрідріхович Мерінг** (Федір Федорович) (1822-1887) на зламі 19-20 століть уважався одним з найпопулярніших київських лікарів. Був незвичайно доброю і співчутливою людиною, готовою в будь який час дня і ночі поспішити на допомогу хворому. Хворі вірили йому, а він любив хворих, м'яко і співчутливо відносився до них, вмів заспокоїти, подати надію на одужання. Син лікаря із Саксонії, німецький єврей, що прийняв лютеранство, Фрідріх Мерінг закінчив 1845 року лікарський факультет Ляйпцигського університету, там-таки отримав звання доктора медицини і акушерства. Того ж таки року переїхав в Україну в полтавський маєток графа Сперанського, де надавав лікарську допомогу як сім'ї графа, так і сім'ям поміщиків усієї округи. Після нострифікації дипломів став завідувачем 50-ліжкової

лікарні на у селі Буромці Золотоніського повіту Полтавської губернії. Згодом його шлях пролягає до тодішньої столиці Імперії Петербурга, де молодий лікар влаштовується на посаду прозектора у Миколи Івановича Пирогова в Першому сухопутному шпиталі. Поміж Ф.Мерінгом і його наставником М. Пироговим склалися навдивовижу приязні стосунки. Власне з рекомендації славного хірурга Фрідріх Фрідріхович згодом отримає, після прочитання пробної лекції «Про історичний розвиток аускультатії і перкусії», посаду завідувача кафедри спеціальної патології і терапії Київського університету Св. Володимира. Але, перш ніж остаточно перебратись до Києва, Федір Федорович (так його «перехрестили» в Україні) якийсь час веде приватну практику в маєтку поміщика Григорія Тарновського на Чернігівщині, де дуже швидко стає геть своїм у колі заможної інтелігенції. В Україні він знаходить собі дружину - з відомого дворянського роду Томарів. А 1853-го він повертається до Києва і отримує місце ад'юнкта, а незабаром - і екстраординарного професора. У січні 1856 року Мерінг відбув у службове відрядження - в містя розташування Південної армії для боротьби з епідемією тифу, за що його нагороджено орденом Святої Анни III ступеня. Тоді ж Фрідріха Мерінга обрано членом-кореспондентом Турецького медичного товариства у Константинополі. Після повернення вже ординарний професор медичного факультету Київського університету завідує кафедрою спеціальної патології і хірургії факультетської терапевтичної клініки та консультує в клініці інституту шляхетних дівчат. Як лектор користується великою популярністю серед студентів. Лікування у Мерінга було того часу престижним серед київського бомонду. Хоча Федір Федорович не брав плати за лікування з незаможних, особливо - з убогих єврейських родин, то його практика в середовищі «вищого світу» та ще солідна професорська платня в 3500 карбованців на рік приносили йому неабиякі прибутки, які він вкладав в купівлю маєтків у різних губерніях та нерухомості в центрі Києва (Липки). Вважався мільонером і найбагатшим лікарем Російської імперії. Вкладав великі суми в благоустрій Києва, забудував велику частину лівого боку Хрещатика, розбив т.зв. Мерінгівський сад з алеями, оранжереями, ковзанкою. Фрідріх Мерінг залишив дружині та дітям - трьом синам і двом донькам велику спадщину. В 1887 році відправляючи його на лютеранське кладовище прийшло більше, ніж половина населення Києва. Відспівували його

православний священник, лютеранський пастор і рабин. Попри свої високі кваліфікації Федір Федорович таки не розпізнав у Лариси Косач кісткового туберкульозу. Його діагноз звучав «золотуха на тлі анемії», а призначення зводилися до бальнеотерапевтичних заходів та традиційного лікування, що застосовувалося того часу при недокрів'ї. Син Федора Федоровича Сергій Мерінг (1862-1920) отримав ґрунтовну освіту в Великій Британії, володів більшістю європейських мовстав відомим промисловцем, мав великі землеволодіння, цукроварні і цегельні заводи. Від 24 жовтня 1918 року був міністром торгівлі й промисловості Української Держави в урядах Лизогуба та Гербея. Після зречення гетьмана Павла Скоропадського 14 грудня 1918 склав повноваження та виїхав до Австрії, де й помер [42, 44. 45].

Діагноз «кістковий туберкульоз» Ларисі Косач вперше поставив лікар **Борткевич** [7, 54]. Це саме він порадив звернутися до хірургів для вирішення питання хірургічного лікування. Знайти будь-які біографічні дані про цього лікаря в доступних джерелах інформації не вдалося.

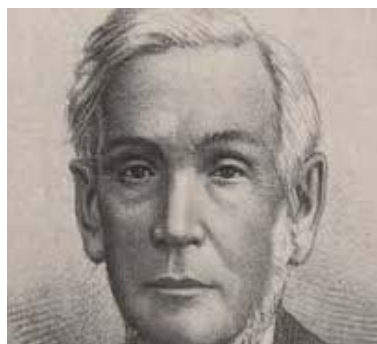
Минають 1882-1883 роки. Попри фізичні і моральні страждання Леся не забуває про навчання. Згадаємо тут, що Лариса Петрівна Косач не мала жодної офіційної освіти, а проє систематично працювала над самоосвітою і вважалася високоосвічено людиною. Мала незвичайні здібності до оволодіння чужоземними мовами, володіючи майже всіма європейськими, та ще «мертвими» - старогрецькою і латинською [23].

В жовтні 1883 року Леся проконсультував професор Олександр Христофорович Рінек, на консиліум він запросив професора В.О. Караваєва **Олександр Християнович (Христофорович) Рінек**, швед за походженням народився 1837 року в Архангельську, помер 1916 року), У 1864 році з відзнакою закінчив Петербурзьку медико-хірургічну академію, після чого його залишено при кафедрі хірургії. У 1867 році став доктором медицини, згодом два роки стажувався за кордоном. У 1872 році був призначений ординатором Київського шпиталю, де пройшов вищу школу хірургічної майстерності у

відомого українського хірурга В.О. Караваєва.

Згодом його обрано доцентом Київського університету, а 1881 року, а після відставки Володимира Караваєва, - професором кафедри шпитальної хірургії. Від 1878 до 1883 року Олександр Рінек очолював кафедру шпитальної хірургії Київського університету св. Володимира. Брав участь в сербській та російсько – турецькій війнах (1876-78), старший лікар шпиталів Червоного Хреста та консультант з хірургії. Розробив низку оригінальних хірургічних методик хірургії органів черевної порожнини, був піонером у запровадженні антисептики і асептики [67, 68].

Володимир Опанасович Караваєв (1811- 1892) видатний український хірург, походив з російської купецької сім'ї. Закінчив медичний факультет Казанського університету 1831 року, після чого отримав посаду лікаря в Петербурзькому Сухопутному військовому шпиталі, згодом влаштувався позаштатним асистентом в Маріїнській лікарні. 1934 року їде до Німеччини з метою удосконалення хірургічної техніки. В клініці Гrefe знайомиться Миколою Пироговим і разом з ним займається оперативною хірургією та десмургією. Коли 1836 року М. І. Пирогова було обрано на кафедру хірургії Дерптського університету, ін пропонує В. О. Караваєву працю в своїй клініці. Володимир Опанасович багато і успішно оперує, проводить експериментальні дослідження, які стають основою його дисертації, написаної латинською мовою «De phlebitide traumatica» Після її захисту отримує 1938 року ступінь доктора медицини. Наприкінці 1838 року займає місце хірурга в Кронштатському морському шпиталі. 24 грудня 1840 р В.О. Караваєва призначено екстраординарним професором хірургії ще не відкритого медичного факультету Університету Св. Володимира в Києві. Через 2 роки плідної роботи в Університеті Караваєву присвоїли звання ординарного професора і делегували за кордон для ознайомлення з досвідом Першим в Україні і другим в Російській імперії (після М.Пирогова)зробив операцію під ефірним наркозом (1847), першим у Росії зробив пункцію перикарда.Засновник офтальмологічної клініки та ініціатор виділення оториноларингології в окрему клінічну дисципліну. Створив хірургічну школу, до якої належав і

професор О. Х. Рінек. Викладав оперативну і теоретичну хірургію, офтальмологію, енциклопедію та методологію медицини. Займався пластичною хірургією, онкологією, операціями на органі зору і верхніх дихальних шляхах. Заслуги В.О. Караваєва відзначено високими державними нагородами Російської імперії: орденами Станіслава II і I ступеня, святої Анни II і I ступеня, святої Анни II ступеня з Імператорською короною, Володимира III і II ступеня та орденом Олександра Невського. Його перу належать, серед інших навчальні видання: «Оперативная хирургия / Лекции проф. В. Караваева» та «Атлас к сочинению оперативной хирургии профессора В. А. Караваева». Помер Володимир Караваєв 3 (15) березня 1892 року. Похований з великими почестями на Байковому цвинтарі. Заупокійну літургію і поховання здійснив Петро Лебединцев, протоієрей кафедрального собору Святого Володимира, той самий, що відспівував Тараса Шевченка [13].

Отож, двоє висококваліфікованих київських клініцистів - хірургів підтвердили діагноз земського лікаря, й восени 1883 року Ларисі Косач зробили операцію, видалили з лівої руки ушкоджені туберкульозом секвестри кістки. Ця перша операція дозволила врятувати Лесі руку і зберегти, бодай частково, її функції, але від хлороформу дівчині було дуже погано, та ще й перев'язки були нестерпно болючими. 26 жовтня Леся пише до мами: *Мені зробили операцію 11-го числа в 11 часів утра: я нічого не чула, тільки щось давило на тім'я. Ото хлороформ. Як зробили операцію, то мене однесли на кроватъ, і я от уже лежу 4-й день. І кумедно було якось од хлороформу: усе я чула, що коло мене говорили, а болісті не чула, і як руку чикали, не запримітила. Прокинулась – голова крутиться, – і клініка і усе, мов мені приснилося, а студенти несуть мене до кроваті.*

Зовсім дивовижа! Першії сутки рука дуже боліла, а тепер зовсім не болять. Як перев'язували перший раз, то аж мука, а сьогодні ось тільки перев'язали і вже нічого, не пекло, не щипало, й не боліло [79]. Наприкінці грудня того ж року починає боліти та опухати в коліні права нога. В лютому 1886 року Лесю знову відвозять до професора Рінека. Той уважає, що в конкретній ситуації хірургічне лікування недоцільне і призначає витяжіння хворої ноги з наступним накладенням гіпсової

пов'язки аж на два місяці і заборобою ходити, навіть з милицями. За даними І. Ліхтенштейн в ці роки щодо Лариси-Лесі застосовували також методику лікування введенням в зону ураження йоду – йодофілією за Гоц-Грековим. Лікування було болісним, а покращення – короточасним. В травні 1888 року Леся з мамою їде до Варшави. Цього разу вони звертаються для консультації до доктора Владислава Краєвського. **Владислав Генрик Северин Краєвський** (1855-1907) закінчив медичний факультет Варшавського Університету 1876 року, брав участь в російсько-турецькій війні, працював хірургом у російських військових шпиталях у Москві та Черкасах. Тяжко переживав невдачі, пов'язані з септичними післяопераційними ускладненнями в доантисептичній військовій хірургії. Це й спричинило його відхід від практичної хірургії і ґрунтовних занять анатомією: описовою (нормальною) та топографічною, як прозектор викладав анатомію в Варшавському університеті, успішно захистив працю на ступінь доктора медицини. Отримав державну стипендію для піврічного стажування в провідних хірургічних клінках Європи, зокрема – у Теодора Більрота і Еміля Пеана. Удоскопальював також свої знання з топографічної анатомії у Франції. В 1883 – 1886 рр. викладав в фельдшерській школі у Варшаві. Водночас займав посаду міського лікаря Варшави і асистента хірургічного відділу Варшавської лікарні Дитинки Ісуса. 1884 року ще раз стажувався у Теодора Більрота. Від 1886 року активно впроваджував Лістерівську антисептику, а згодом – асептику. Був авторитетом в різних ділянках хірургії: патології жовчевивідних шляхів, онкології, оперував на гортані, органі зору. За власний кошт заснував і видавав фаховий журнал «Przeglądchirurgiczny». Владислав Краєвський помер 2007 року після операції резекції шлунка з приводу раку [141]. Доктор Краєвський уважав, що Лесі потрібно оперувати хвору ногу, проте інші варшавські лікарі, яких він запросив на консиліум, були іншої думки. Остаточо зійшлися на тому, що хворій потрібно пристосувати протез, що допоміг би їй ходити без болю й посторонньої допомоги. Протез виготовлено і Леся користувалася ним довгий час – до березня 1891 року» [7]. Очевидно йшлося про екзопротез, т. зв. зовнішній скелет. Впродовж літніх місяців 1888 - 1889 років Леся, відповідно до рекомендацій лікарів, лікується природними факторами («грязевими ваннами») на Хаджибейському лимані Одещини. Мешкає у М. Ф. Комарова, українського письменника,

бібліографа, критика, бібліографа і фольклориста. Водночас вона вдається до послуг масажиста [83, 84]. В січні 1889 року Леся нову лікується масажом, на цей раз – у Києві, а в жовтні – в Одесі, проте масажі спричинили загострення хвороби.

За даними С. М. Геника [7] Ларису Петрівну цього разу консультували все той-таки професор О. Рінек і «професор І.

Павловський». Очевидно, щодо другого з перелічених консультантів допущено помилку. Ініціал «І.» міг належати хіба що Іванові Францевичу Павловському, українському історикові і архівістові (1851 – 1922). А консультантом Лариси Петрівни був, ймовірно, **Олександр Дмитрович Павловський** (1857-1944) - український хірург і бактеріолог, закінчив Санкт-Петербурзьку військово-медичну академію (1881). Понад 10 років стажувався та

працював у Німеччині та Франції, де був учнем і послідовником Р. Вірхова, Р. Коха, Л. Пастера. Поряд з хірургією вивчав бактеріологію, зокрема риносклерому, для лікування якої запропонував риносклерин. У Луї Пастера вивчив технологію виготовлення протидифтерійної сироватки Берінґа-Коха та налагодив її виробництво в Києві. 1884 року захистив працю на здобуття вченого ступеня доктора медицини «Костномозговая опухоль и гигантские клетки (о патологическом развитии соединительной ткани)». Був ініціатором створення в Києві «Товариства для боротьби із заразними хворобами», першу пастеровську станцію. Був першим завідувачем кафедри загальної хірургії Університету Св. Володимира з моменту її створення 1889 року. Вперше в Україні впровадив стерилізацію хірургічних інструментів кип'ятінням у розчині натрію гідрокарбонату. Неодмінною умовою успішної праці хірурга вважав оволодіння не лише технікою операцій, але й уміння проводити патологоанатомічні та мікробіологічні дослідження і інтерпретувати їх. Розробляв методики боротьби з хірургічною стрептококовою інфекцією, газовою ганґреною, вивчав шляхи розповсюдження туберкульозу. Згодом нього стараннями постав Бактеріологічний інститут, який сам і очолив і для якого під його керівництвом була побудована спеціальна будівля. В часі російсько-японської війни 1904-1905 років працював, як хірург у військових шпиталях, а в роки Першої світової війни

очолив Київський шпиталь Червоного Хреста. Був дійсним членом багатьох лікарських товариств. Брав активну участь в міжнародних медичних конгресах в Римі (1893), Лісабоні (1906), Міжнародному з'їзді лікарів в Будапешті (1909). Досягнув особливої майстерності в хірургічному лікуванні вогнепальних поранень і з відновленням цілості нервових стовбурів. Не прийняв радянського громадянства і 1919 року разом з іншими київськими професорами Університету св. Володимира емігрував за кордон в Бесарабію, де працював хірургом в Кишеневі [46, 48]. Ларисі Косач професор Павловський рекомендував витягіння хворої ноги впродовж місяця, «випалювання» (коагуляцію) хворого суглоба з наступним грязелікуванням в Саках [7]. Напрвесні 1889 року стан Лариси Петрівни погіршився. І вона, якоюсь мірою розчарована в наукових методах лікування, вирішила звернутися до народної цілительки Параски Богуш, яка проживала на хуторі Зелений Гай, що належав до села Косівщина (Косовцовщина).

Параска Назарівна Богуш (1826-1907) походила з кріпаків. Де вчилася зелознавства, ніхто не знає. Сама збирала лікувальні зела і коріння по берегах річки Сумки, недоступні на Сумщині лікарські рослини купувала у крамарів.

Упродовж травня Леся Українка приймала ванни з напарами трав, вигрівалася на селянській печі, пила відвари з лікарських рослин. Стан хворої покращився. Вона дещо погладшала, вже могла зав'язати шнурки на черевиках, покинула милиці і змогла ходити лише з паличкою. 24 лютого 1895 р. Леся напише з Софії Антоніні Макаровій: «...коли я була у Харківщині, в Сумському уїзді, у тієї баби, що то лічить людей гарячими ваннами, то у неї було немало слабих, таких, як Ваш брат, і вони дуже добре піддавались ліченню. Там навіть були люди з мокрим лишаєм (*lupus*) або з чимсь подібним до нього, і вилічувались так, що сливе сліду не зоставалось від тих страшних ран, що перше покривали все лице, немов якою маскою. У неї лічилось не дорого, бо вона ціни не назначає, а всякий дає їй, скільки може. Живуть хворі на хуторах у сільських хатах, без великих вигод, се правда, але все ж при догляді. Я платила хазяйці своїй рубля в день (за хату і все «содержаніє», т[о] е[сть] їду, ванни і пр.), але, здається, можна й дешевше. Лічить вона тільки літом, починаючи з мая. ... Одно, за що можу ручатись, що ся баба не мошенниця, вона не вірить ні в які шептання, виливання і т.

п., а лічення її дуже схоже до лічення грязевими ваннами в Криму, тільки що там ванни гріються на сонці, а в неї піч служить сонцем. Скука у неї диявольська, але чого чоловік не витерпить, як знає, що се треба! [85].

Також письменниця вказує на цікавий факт офіційного визнання методів лікування Параски Богущ: *«Я знаю, що над нею була комісія і врешті їй дозволено лікарювати». Серед найпоширеніших методів – лікування гарячими солоними ваннами та потогінними напоями й припарками, виготовленими з лікарського різнотрав'я. Особливо активно вона застосовувала стебла та корінь айру, із яких готувала для хворих на туберкульоз відвари. Згадана система терапевтичних заходів належить до царини фізіотерапії, що «акумулює масові повсякденні знання і демонструє різноманітне застосування тепла (компреси, масаж, теплі і гарячі ванни, інгаляції, так звана «суха пара», тобто парові ванни) [30, 62]. Застосування айру в практиці народного лікування також було досить поширеним явищем – айр, званий у народі «татарське зілля» або «лепеха», широко використовувався у народній медицині як відвар, спиртовий настій та інгаляції з кореневищ, зокрема, «вживали його внутрішньо також при підозрі на туберкульоз» [1]. Перебуваючи на Сумщині Леся Українка збирала фольклорний матеріал, народні пісні, вивчала особливості культури краю. Все це згодом послужило основою її оповідання «Весняні співи», твір в стилі імпресіонізму. Героїня твору сидить у хаті біля вікна, а за вікном, як у вертепі проходять старі і молоді, розмовляють про свої справи, молодь співає, а до неї доносяться уривки розмов, пісень, сплітаючись у якусь барвисту тканину...[62]. 1889 року Лесю знову консультує професор Рінек. Він уважно оглянув Лесю і рекомендував впродовж двох місяців проводити витяжіння хворої ноги та підсилене харчування. В середині березня письменниця повертається до Колодяжного. Тут їй влаштовують систему блоків для витягу та підвішують тягар в 9 фунтів (4 кг). Знерухомлена, прикована до ліжка, вона знаходить в собі сили і енергію дистанційно працювати на молодіжний просвітницький гурток «Плеяда», починає працювати над прозовими жанрами. Минає 8 тижнів, Леся, пона надій встає, але біль в нозі не припиняється [7]. В червні Леся знову їде на лікування до Одеси для грязелікування на Хаджибейському лимані. У вересні, повернувшись до Колодяжного Леся перевантажує себе працею і її здоров'я знову*

погіршується. І знову її шлях пролягає до Одеси, і знову масажі...масажі впродовж жовтня і листопада [23]. В липні Олена Пчілка везе Лесю до Криму. Цього разу вона лікуватиметься в Саках цілющими намуловими лікувальними грязями і солоною ропою. В серпні вони переїзять до Євпаторії і, наприкінці цього місяця повертаються до Колодяжного, а в жовтні – до Луцька. Про тих, хто лікував Лесю в Криму 1889 року, не знаємо нічого.

В квітні 1890 року Леся з Колодяжного пише віршованого листа братові Михайлові [79]: *«Перо й чорнило маю, / Натхнення лиш нема! / А надо мною муза / Стоїть, як стовп, німа. / В лихім гуморі муза / Так само, як і я, – / Прив'язана за ногу / Фантазія моя. / Ба, що ж робить! не всім же / На світі вільним бути, / Століття люди б'ються, / Щоб воленьки здобуть!.. / Коли ж принципіально / Питання розібрать, / То видно, що не варто / Над ним і сумувать. / Філософи новітні – / Ти, я та пан Максим – / Давно вже порішили / З питанням мудрим сим. / Вернусь на ґрунт «реальний», / До ближчих, власних справ: / Учора мене папа / Як слід у шори вбрав! / Вночі тепер сплю мало / А ледве сліз не лю, / А вдень зо всієї сили / Об землю лихом б'ю»*. 1891 року, не зважаючи на попереднє лікування в Криму здоров'я Лесі знову погіршується. Вона вже не може ходити без милиць і страждає безсонням. За сприяння Івана Франка та «лікаря Теофіла Окуневського» її везуть на консультацію до віденського професора Теодора Більрота (Геник, 2013). По дорозі Мама Олена Пчілка з Лесею зупиняються у Львові в готелі «Європейському» для перепочинку. Тут їх викликають на допит до Галицького намісництва, але, після пояснень, відпускають і мати з донькою продовжують шлях до Відня [8]. 18 чи 19 січня Леся з матір'ю виїхали з Луцька через Львів до Відня. Між 18 і 24 січня вони дуже короткий час спинялися у Львові. Там Леся познайомилася особисто з М. Павликом, якого знала раніш з листів дядька М. Драгоманова [21]. 24 січня мандрівниці вже у Відні. Лесю беруть під свою опіку українці Іван Гриневецький і Ярослав Окуневський. Вони і влаштовують консультацію професора Теодора Більрота.

Іван Гриневецький (1864-1929) був менш відомий як лікар, більшою мірою - як громадський діяч, зокрема – меценат та історик українського театру. До двадцятих років ХХ століття був «твердим» галицьким москвофілом та редактором «Прикарпатської Руси». Лише під кінець життя перейшов на

національно-самостійницькі позиції. 1923 року став активним членом Українського Лікарського Товариства[5, 58].

Що стосується «лікаря **Теофіла Окуневського**», то тут вочевидь закралася неточність. Теофіл Окуневський (1858-1937) не був лікарем, проте уживав вченого ступеня «доктор», такого титулу вживав і Михайло Драгоманов в листах до нього [11]. Юрист, адвокат, просвітянин, засновник УНДП, він був послом Галицького сейму, згодом – послом австро-угорського парламенту. (1895-1901) [130]. Звичайно ж, це міг би бути і брат Теофіла, лікар - адмірал **Ярослав Окуневський**, адже саме 1891 року він був у Відні, де зустрічався з дядьком Лесі Українки; про це він розповідає у розділі своїх спогадів «Михайло Драгоманов» [53]. Відомо, що Леся Українка була в домі їх батька, священика і лікаря Іполита Окуневського (1833-1902), зустрічалася там з Ольгою Кобилянською, Олександром Олесем.

Христіан Альберт Теодор Більрот народився 1829 року в Берген, медичну освіту отримав в Грайфсвальдському, згодом – в Геттінгенському університетах, ступінь

доктора медицини захистив в Берлінському університеті. Учень знаменитого Бернгарда фон Лянгенбека. Професор в Бернському (1856-1860), Берлінському (1860-1867) та Віденському (від 1867 року) університетах та керівник Віденської хірургічної клініки в Загальній Віденській лікарні (Allgemeine Krankenhaus). Теодор Більрот - автор класичного підручника хірургії «Die allgemeine chirurgische Pathologie und Therapie» («Загальна хірургічна патологія та терапія», 1863).

Поборник чистоти в клініках, згодом, хоч і не без певного опору, впровадив антисептику і асептику. Разом з учнями, зокрема – нашим земляком Йоганом фон Мікулічем-Радецьким, розробляв методики резекції шлунка та стравоходу, удосконалював хірургічні інструменти, модернізував методику навчання хірургії. Як здібний музикант та піаніст-віртуоз провадив музичний салон до якого вчашали його друзі Йоган Брамс та Каміл Сен-Санс. Щодо першого – розбирав і редагнував його твори, деякі з них прозвучали вперше у виконанні Більрота. Помер 1884 року в Опатії [140, 143].

Проф. Більрот уважно дослідив пацієнтку і зважив, що хвору ногу Лесі оперувати таки не треба, бо гострий процес

закінчується, шукати вогнище туберкульозу пробними операціями не слід при кволому організмі. Порадив носити на хворій нозі апарат, щоб унерухомлювати хворий суглоб, і лікуватися силами природи, грітими морськими ваннами в Італії. Леся була тим усім розчарована, бо думала, що операція покладе край хворобі [23]. В листі до дядька Михайла Драгоманова Леся пише: 17/III 1891, Відень Любий дядьку! Завтра маємо виїздити звідси, отже, я доконче хочу написати до Вас, поки ще сиджу тут. Мама, либонь, вже писала Вам, як і що зо мною єсть і має бути, то мені небагато що про се й писати. Зробили мені апарат, ходжу в ньому вже два тижні, і добре мені з ним; разів три приходилось децю поправляти, а вже тепер все гаразд припасовано, і нема чого мені тут довше сидіти. Ходити в апараті мені добре для того, що не болять нога і не треба милиці при собі волочити, але трохи погано тим, що все-таки апарат тяжкий (бо в ньому сталі чимало), через те я втомлююсь і завжди мені гаряче при ходьбі. Врешті, се ще не така біда, бо все-таки я тепера можу далеко більше ходити, ніж перед двома тижнями, а головно, що нога не болять. Маю надію, що таки подоріж до Відня не надаремне була зроблена і таки щось буде з того всього. Надто маю надію на море, бо пам'ятаю, одного літа якось мене пустили до теплих купелів на холодний лиман, а потім на море, то, власне, того літа мені було найліпше з ногою, і хто зна, якби не масаж, то, може б вона і зовсім вигоїлась. Врешті, «що було, те бачили, а що буде, то побачимо!». Попри консультації, клопоти щодо виготовлення ортопедичного пристрою та адаптацію до нього, Леся спостерігає життя австрійської столиці. І з гіркотою усвідомлює собі різницю поміж Російською Імперією і, будь-що-будь, європейською Австрією. В тому ж таки листі вона пише: Сидячи тут, поки робиться моє діло, розглядаюсь я собі на тую Європу та європейців; певне, що не все можна отак, сидячи збоку, побачити, але все ж хоч децю. Перше враження було таке, ніби я приїхала в якийсь інший світ – кращий світ, вільніший. Мені тепер ще тяжче буде у своєму краї, ніж досі було. Мені сором, що ми такі невільні, що носимо кайдани і спимо під

ними спокійно. [80]. Повертаючись з Відня, Олена Пчілка і Леся Українка знову зупиняються на один день у Львові. А в травні Леся з мамою знову прямує до Євпаторії. Цього разу їх шлях пролягає через Київ, Канів, Катеринослав. Звичайно ж, вони побувають на могилі Тараса Шевченка. Проте незабаром Олена Пчілка повернеться додому, залишаючи Леся саму. [23]. В червні Леся відвідає брат Михайло (на світлині Леся Українка з братом Михайлом в Криму. 1891 рік). А в липні 1891 року Леся захворіла на тиф. Доглядати її прибуває Олена Пчілка. В серпні хвора вже почувається відносно добре і вони з матір'ю

переїздять до села Шабо поблизу Ак Кермана. [23].

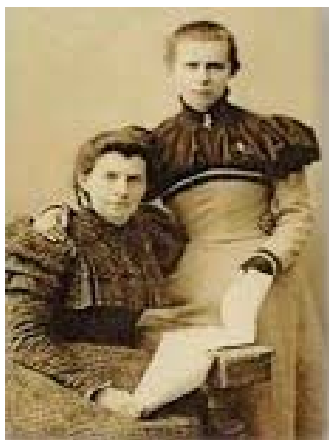
На світлині згорі - Ізидора Косач, Олександр Драгоманов, невідома, знизу - Олена Пчілка, Леся Українка, Сергій Мержинський, Зелений Гай, липень 1898 р.

Травень 1892 року. Леся Українка і Олена Пчілка гостюють у Олександра Петровича Драгоманова в Творках поблизу Варшави.

Дивна-предивна річ. Брат Михайла Драгоманова - Олександр, відомий в Польщі і Росії лікар – психіатр, науковець, один із засновників відомої польської психіатричної клініки в Творках, дядько Лесі Українки, батько славної української юристки, феміністки світового масштабу, громадської і дипломатичної діячки, публіцистки і перекладачки Оксани Драгоманової ... і жодного портретного зображення в усьому розлозі Інтернеті. Єдине зображення доктора Олександра Драгоманова - на наведеній вище, неодноразово репродукованій груповій світлині. Та й єдина доступна світлина його доньки Оксани – дуже низької якості. А проте, може це й не дивно. За нами все ще тягнеться шлейф радянського минулого, а радянські біографи Лесі Українки, звісно, уникали згадок про її дядька, а, тим більше, про його дочок – політемігранток. Поза всякими сумнівами, серед лікарів, які відіграли значну роль у лікуванні хворої Лесі Українки, був саме він - її близький родич Олександр Петрович Драгоманов. Він влаштовував Лесі консультації провідних вчених, та, передусім, взяв на себе лікування соматогенних невротичних станів, пов'язаних з

туберкульозом. До речі, одна із численних статей, опублікованих в журналі «Архив психиатрии, неврологии и судебной психопатологии» «Чажотка и психозы» (т. XIV, № 1–2, с. 139), був присвячений цій, актуальній того часу, темі. Праця Олександра Драгоманова про психози, пов'язані з сухотами ґрунтувалася на спостереженнях за такими хворими в клініці визначного психіатра, психолога і історика професора Павла Івановича Ковалевського (1850-1931). Хворим на сухоти, пише Олександр Петрович, властиві різкі зміни в характері. Цих хворих характеризує егоїзм, вони втрачають інтерес до справ своєї сім'ї і близьких людей, зосереджуючись лише на своїй хворобі. Для них характерна недовіра до оточення, вічна невдоволеність [12]. Звичайно, у випадку такої мужньої особистості, як Леся, не йшлося про психоз чи невроз, а проте її психічний стан вимагав, час до часу, психологічної корекції.

Олександр Петрович Драгоманов народився приблизно 1859 року в містечку Гадяч на Полтавщині, в родині поміщика, дворянина, колезького асесора Петра Якимовича Драгоманова та дворянки Єлизавети Іванівни Драгоманової (Цяцьки). Він - наймолодший брат Олени Пчілки, Михайла Драгоманова, отже - дядько Лесі Українки. Початкову освіту здобув удома, згодом (1870—1880) навчався у Другій Київській гімназії, живучи у брата Михайла та отримуючи від нього матеріальну допомогу. Медичну освіту, знову ж таки, не без матеріальної допомоги брата, отримав в Імператорському харківському університеті (орієнтовно в 1884—1886 роках), а після закінчення навчання його залишено на посаді молодшого асистента в клініці нервових і душевних хвороб при Харківському університеті. Згодом Олександр посів місце ординатора (завідувача відділу) в міській Олександрівській лікарні. Одночасно він активно співпрацював з фаховим журналом «Архив психиатрии, неврологии и судебной психопатологии» (Харків-Петербург), в якому, зокрема, реферував статті англійських, американських й німецьких психіатрів. 1889 року одружився з Олександрою Василівною Кузьміною та оселився в будинку купця Лисикова по вул. Сумській, 6 [71]. Із середини 1890-го до середини 1891-го мешкав і працював у Петербурзі. Власне з Петербурга Олександр Петрович отримав призначення лікарем відомого польського психіатричного закладу «Творки» на околиці міста Прушків Мазовецького воєводства, 15 км від Варшави. Медичний заклад у Творках виник завдяки багаторічним зусиллям польських психіатрів, яких підтримували члени

Варшавського медичного товариства. На час його відкриття 21 листопада 1891 р., медичний персонал складали головний лікар В. Хардін, чотири лікарі поляки (С. Буцельський, Е. Прзичодзький, Р. Радзивіллович і Т. Жлобіковський) і троє громадян Російської імперії: О. Драгоманов, О. Любарський, І. Сабашников. [134]. Переїжджаючи на нове місце праці, він залишив дружину в Петербурзі; там, у Петербурзі 22 грудня 1894 року народилася його донька

Оксана. Лише в жовтні 1895 року сім'я Олександра Драгоманова з'єднається - Олександра Василівна разом із дочкою Оксаною переберуться жити до нього. 7 квітня 1896 р. О. Драгоманов успішно захистить докторат із психіатрії. У травні 1892 року, після тижневого перебування у Варшаві, племінниці Леся та Ольга разом із матір'ю Оленою Пчілкою вперше відвідають дядька Олександра Драгоманова в Творках. Леся вдруге гоститиме у дядька Олександра 1896 року. Саме в цей час вона побуває у психіатричній лікарні, матиме змогу спостерігати за пацієнтами, навіть переночує в дядьковому кабінеті. Картина психічно хворих серед величезного мальовничого парку, що займав двадцять три гектари з п'ятдесяти восьми, що на яких було розташовано шпиталь, вразить Лесину творчу уяву [23]. Проте найбільше її вразила диспропорція поміж красою навколишньої природи і бідним внутрішнім світом пацієнтів. Згодом з-під її пера вийде оповідання «Місто смутку (Силуети)» [122]. *«Одного разу трапилось мені бути у великому закладі для божевільних. – пише Леся.- Всякий, хто бував у таких закладах, знає те почуття страху, жалості безконечної і, сором сказати, цікавості, що обгортає сторонню людину при вході в сю велику verkehrte Welt (перевернений світ, світ навиворіт – О.К.). У мене до сього прилучалось іще почуття якоїсь особливої симпатії до декотрих слабих, і через те цікавість моя була тим живіша. Деякі образи сих безталанних не покидали мене там цілу ніч. Часто, погасивши електричне світло і лігши на широку софу в докторському кабінеті, що служив мені спальнею, я довго дивилась на смугимісячного світла на помості і на високих білих стінах, і в них мріялись мені фантастичні образи бреду, мені здавалось, що тут само повітря населено галюцинаціями*

і що вони літають тут, як іскри невидимого багаття, як луна невидимих інструментів. У вікно моє вривались від часу до часу дивні гукі, такі виразні серед глибокої ночі, вони лунали таким жахом, таким розпачем, який тільки може поміститись в людських грудях, і так дивно сплітались вони з місячним світлом і моїми примарами. Часто і тепер у такі самі ночі моя думка пролітає велику просторінь, проникає крізь товсті високі камінні стіни «міста смутку»...[122].

Побачить світ її перший драматичний твір, який критики назвуть першою українською психологічною драмою, а саме «Блакитна троянда». До праці над цими творами Леся підходила дуже серйозно, вивчала медичну літературу, яку «дядя Саша» їй надсилав, а час до часу консультував її особисто. У центрі дійства в «Блакитній троянді» Леся Українка ставить *femme moderne*, сучасну жінку, панну Любов Гощинську, її страждання через спадковість, обтяжену психічною хворобою матері. Чого ви, панове, так збентежились?—промовляє героїня вже у першій дії.— Ні, справді, чому про душевну слабкість не можна говорити без того, щоб не вийшло ніяково? Так, наче се щось ганебне! (Змінила тон, лагідно, сумно.) Ні, се не ганебно, се тільки дуже, дуже сумно для родини... От як мій бідний татко. Коли б ви бачили його в ті дні, як він приходив від мами з шпиталю... (Зовсім тихо.) Я думаю — се його вбило... (Знов голосно.) О, той, кому загрожує ся страшна хвороба, не повинен би дружитись, се просто злочин! Спадок — се фатум, се мойра, се бог, що мститься до чотирнадцятого коліна. На кого ж він наложить важку руку, той мусить пам'ятати, що за одну хвилину його солодкої втіхи ціле безневинне покоління заплатить страшною ціною. Се, панове, така відповідальність...[75, 76]. Не потрібно бути визначним психологом, щоби зрозуміти, що образ Люби Гощинської значною мірою пов'язаний з особистим життям Лесі Українки. Як і у героїні драми, шлях до Лесиного особистого щастя перекреслює тяжка хвороба. Хвороба, яка провадить до стигмаїзації особистості [51]. 1897 року Олександр Драгоманов стає одним з восьми претендентів на посаду професора медицини Одеського університету, що, проте, закінчується невдачею. Тим не менше, працюючи старшим ординатором психіатричної лікарні він, водночас, викладає у Варшавському університеті, а саме проводить заняття з фізіології нервової системи в лабораторії Ф. Наврицького.

Дещо ширше годилось би згадати про доньку доктора

Олександра Драгоманова - **Оксану Драгоманову-Храпко**. Її дитинство минало у Гадячі, гімназійну освіту отримала у Варшаві, де працював її батько. Вищу освіту здобувала на Бестужевських курсах та на юридичному факультеті Петербурзького університету, у Віденському університеті та в Сорбонні (Париж). В 1918-1921 роках працювала співробітником юридичного відділу Міністерства закордонних справ УНР у Відні, Берліні, Парижі. Опікувалася молодшою сестрою Ніною, чоловік якої Володимир Тихонович загинув в роки визвольних змагань, а вона сама зазнала радянських тюрем і дивом уникнула розстрілу, як дружина контрреволюціонера. Оксана Олександрівна була головою української секції Міжнародної Жіночої ліги миру і свободи. 1928 року оселилася в Буенос-Айресі (Аргентина), працюючи у Північноамериканському банку «Бостон». У 1931 р. стала головою першого жіночого українського товариства в Аргентині, була членом правління і головою Спілки українських науковців, літераторів і митців. Публікувала свої твори під псевдонімом Оксана Гард. Перші оповідання вийшли друком у «Народній Волі» (Відень). Згодом побачили світ повість «По той бік світу» (1951), оповідання «Запасний фонд» (Париж, 1951), «Дестіні» (Париж, 1952), «Блакитна година» (1957), «Ранок у Тігре» (1957) та інші. Її перу належать численні переклади. За її активної участі складено і надруковано українсько-іспанський словник, призначений, переважно, для українських емігрантів «Перші кроки українця в Аргентині». 1958 року поїхала лікуватися до США. Оксана Драгоманова померла 5 квітня 1961 року в Лос-Анджелесі (Каліфорнія), похована на голівудському цвинтарі. В липні 1898 р. Олександр Петрович гостює в маєтку Олени Пчілки в Зеленому Гаю. Там, мабуть, Леся довідалася про народну цілительку Параску Богуш, до якої і вдалася на лікування наступного року. В січні 1899 р. дорогою на лікування до Берліна в Творки до «дяді Саші» утретє приїде Леся разом із братом Михайлом та матір'ю [71]. Її душевний стан напередодні складної операції потребував підтримки та поради дядька, авторитетного невропатолога та психіатра. Олександр Петрович також влаштував Лесі консультацію у відомого хірурга, професора університету В. Грубе. Олександр Драгоманов помер, найімовірніше, від цинги, приблизно 1919 року в Петербурзі, куди його було відкликано з початком Першої світової війни [71].

Отож, у квітні (за іншими даними – в травні) 1889 року Олександр Петрович Драгоманов просив харківського професора Вільгельма Ґрубе проконсультувати Лесю Українку з приводу кісткового туберкульозу.

Вільгельм Федорович Ґрубе (Grube) (1827-1898 — хірург, патологоанатом, професор кафедри оперативної хірургії та хірургічної клініки Харківського університету.

Вільгельм Ґрубе народився в с. Нейгуш тодішньої Курляндської губернії у бідній латвійській родині. Початкову освіту здобув вдома, потім закінчив гімназію у Ризі. а згодом навчався у Ризької гімназії.

1844 року почав навчання в на богословському факультеті Дерптського університету, але через два роки перевівся на медичний факультет. По закінченні університету з відзнакою у 1850 році і здобув науковий ступінь доктора медицини після захисту дисертації про доброякісні пухлини носа.

За захист дисертації про сідничну грижу у 1851 році був удостоєний другого вченого ступеня — доктора медицини та хірургії. Вільгельм Ґрубе, як син бідняків, навчався на державний «казенний» кошт. То ж мусив відпрацювати затрачені на нього кошти, як корабельний лікар на фрегаті «Камчатка». За два роки служби здійснив навколосвітню подорож, вивчаючи, при цій нагоді організацію медичної справи в різних країнах. По завершенні служби на флоті отримав місце штатного хірурга шпиталю в Кронштаді, а згодом – керівником 1000-ліжкової хірургічної клініки, де впровадив навчання військових хірургів хірургічної анатомії та оперативної хірургії на трупах. Удосконалював свої лікарські та хірургічні знання в клініках Лянгенбека (Берлін) та Штайна (Копенгаген). 1859 року 32-річного доктора Ґрубе одноголосно обрано завідувачем кафедри оперативної хірургії та факультетської клініки хірургії клініки, якою керував майже 40 років, причому прославився як активний хірург і блискучий педагог. Професор Ґрубе став засновником Харківського медичного товариства, яким керував впродовж 22 років. Співорганізатором харківського відділення Червоного Хреста. Завдяки його особистому впливу побудовано нові клініки для Харківського університету. Як

військовий хірург брав активну участь в російсько-турецькій війні. У 1893 році під час гійної операції він інфікувався і переніс тяжкий сепсис, після якого залишився інвалідом. Помер 28 квітня 1898 р. в Харкові. Відомі заслуги В. Грубе в запровадженні наркозу, асептики. Як і більшість хірургів тих часів, був компетентним в суміжних лікарських дисциплінах. Користувався довірою визначних хірургів того часу М. Скліфосовського та М. Пирогова. Виконував операції резекції суглобів при кістковому туберкульозі. Либонь через це до нього звернувся Олександр Драгоманов з проханням проконсультувати Лесю Українку [6, 55].

На початку 1893 року у Львові вийшла збірка поезії «На крилах пісень». Цього таки року Леся, разом із сестрою Ольгою,

лікаркою та громадською діячкою поїхала до Києва, щоби брати уроки малювання англійської мови. Можна здогадуватися, що Ольга Косач, молодша Лесина сестра відігравала в цій подорожі роль не лише товаришки, але й, у міру своїх сил і знань, слідкувала за здоров'ям старшої сестри. І тут, мабуть, потрібно розповісти про ще одного лікаря з Лесиної родини. Лікаря, а ще редактора, етнографа і Лесиного біографа... **Ольга**

Петрівна Косач (1877-1945) була молодшою сестрою Лариси і улюбленицею сім'ї. Її обдаровували десятками ласкавих імен: Олесь, Пуц, Пуцик, Путільда (це по-сімейному), Ліцик, Лілітка, Лілея золоторожевая», Лільчик золотий, рожевий і іскристий, *mia rosa odorata*, тобто - моя запашна троянда, моя Лілея лілейная (це вже епітети Лесиного авторства), нарешті Олесь Зірка (літературний псевдонім) - все це належить улюблениці сім'ї Косачів, молодшій Лесиній сестрі Ользі [66]. Як би не відбиток хвороби на Лесиному обличчі, їхня схожість була б, як у близняток. Вона народилася третьою дитиною Петра і Олени Косачів в Звягелі (нині – Новоград Волинський). Як і всі Косачі і Косачівни отримала домашню освіту, доповнену уроками гри на фортепіано в родині - від сестри Лесі. Для вступу на вищі медичні студії їй довелося, проте, закінчити ще останній клас гімназії та додатковий клас, призначений для підготовки до вступних іспитів. 1897 року Оля отримує атестат зрілості та

золоту медаль і вступає, звісно, не до університету, куди дівчатам вступ гарантований, а на Вищі жіночі медичні курси у Санкт-Петербург. Навчається успішно, а попри навчання редагує твори сестри Лесі, перекладає російською мовою твори західноукраїнських письменників для журналу «Жизнь». А ще входить в численне українське академічне середовище Петербурга. Проте недремне око політичної поліції прослідковує її кроки на громадсько-політичній ниві, зокрема в «Просвіті», і, в часі випускних іспитів на вищих медичних курсах, її заарештовують (1904). Звичайно, про це нічого не знає хвора Леся, бо ж, мовляв, не слід їй, хвору, тривожити *«На літо зелене/Поїду я геть в чужий край, /Згадай же про мене, / Як підеш по квіти у гай. / Спогадуй, Олесю, /Сестру свою Лесю!..»* - напише вона у присвяченій сестричці «Веснянці», нічого не знаючи про її ув'язнення. Батько двічі навідує доньку у в'язниці, проте мине два місяці, доки Ольгу звільнять. Звичайно ж, під «гласний нагляд». 1904 року, по закінченні медичних курсів, «політично підозріла» Ольга Петрівна одружується з экс-студентом Київської політехніки Михайлом Кривинюком, якому, як «політично неблагонадійному» заборонено вступ до всіх вищих навчальних закладів Імперії. Якийсь час він навчається в Львівській, а опісля – в Празькій Політехніці. 1905 року народжується їх первісток Михайлик. Лише 1910 року Ольга Косач-Кривинюк отримує працю земського патронажного лікаря для дітей-сиріт у Лоцманській Кам'янці біля Катеринослава. Тут їй доводиться опікуватися і психічно хворими, листовно консультуючись з дядьком Олександром Драгомановим, який ще й постачає небогу фаховою, зокрема – психіатричною літературою. Попри завантаженість на роботі, вперта і наполеглива Ольга вивчає все нові мови, перекладає твори красного письменства з англійської, польської, російської, французької, чеської та скандинавських мов, друкує ці переклади в журналах. В пресі з'являються її переклади творів Елізи Ожешко, Жорж Санд, Івана Тургенєва, Гі де Мопасана, Олександра Д'юма-старшого, Чарльза Діккенса, П'єра Лотті, Ганса-Христіяна Андерсена, Ред'ярда Кіплінга, Віктора Гюго, Ернеста Сетона Томпсона та інших. За радянської влади Ольга не може влаштуватися за фахом, тож опановує новий фах – вчительки української мови і літератури, бібліотекарки. Далі її чекають обшуки, ув'язнення чоловіка і сестри Ізидори, нестача всього найнеобхіднішого. 1920 року народжується другий син Василько. Ольга, всупереч

долі, за доброю сімейною традицією дає уроки наймолодшим родичам. В складних умовах морального гніту та політичних переслідувань невгамовна Ольга організовує народну ткацьку майстерню, а при ній - гурток вишивання, проводить етнографічні експедиції в пошуках взорів українських вишивок. Результати пошуків стали основою видання «Українські народні узори з Київщини, Полтавщини і Катеринославщини. Випуск I. Вирізування й настилування» (1928 рік). Зрештою виснажлива праця та неповноцінне харчування призведе до захворювання на анемію. 1944 року трагічно загине Михайло Кривинюк. Восени 1943 року сестри Косач: Ольга з сином Василем та Ізидора з родиною, евакуювалися на Захід із німецькими військами через Львів до Праги, де тоді мешкала сестра Оксана, а далі сумна емігрантська дорога пролягла до Німеччини. Особистий багаж Ольги Петрівни був скромним. Зате їй вдалося вивезти і зберегти для наступних поколінь родинний архів, перлини неопублікованої інтимної лірики Лесі Українки, її жалобні вірші-трени на смерть Сергія Мержинського, а також матеріали до літопису - хронології життя і творчості сестри, які вона почала впорядковувати ще 1930-х років. Частину родинного архіву вона залишила у Львові у М. Д. Деркач, котра після закінчення війни передала його до АН УРСР. Життєвий шлях невтомної Ольги Петрівни Косач-Кривинюк закінчився в таборі для переміщених осіб в Авґсбурзі. Вона померла від виснаження і анемії 11 листопада 1945 року. Похована на міському цвинтарі. На могильному камені напис: *«Зоре моя! Твоє світло повік буде ясне!»*. Ольга Косач-Кривинюк залишила нам мемуари про родину Косачів: «З моїх споминів» (1963), «З дитячих років Лесі Українки» (1963), «Перебування Лесі Українки в Луцьку» (1963), «Як Леся Українка зложила курс «Стародавньої історії східних народів» (1963); «Повість, що стала драмою» (1943); працю «Леся Українка. Хронологія життя і творчості» (1970, Нью-Йорк) [66].

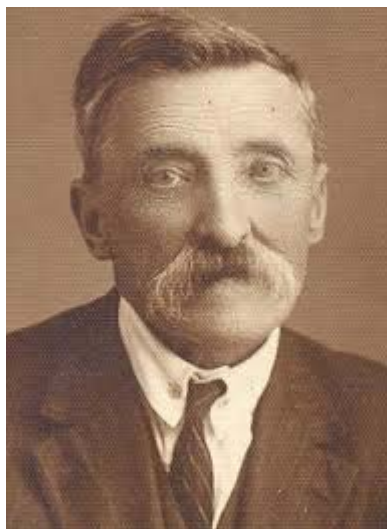
Повертаємось в часі до спільного перебування Лесі та Олі в Києві. Інтенсивна творча праця призводить до погіршення стану здоров'я Лесі, то ж вони повертаються до бабусі в Гадяч. Але неспокійна вдача Лесі не дозволяє їй відпочивати довше, ніж декілька тижнів. Червень 1884 року. Тепер Лесин шлях веде у Болгарію, де в Софійському університеті викладає її дядько. Понад рік живе Леся в сім'ї Драгоманових, разом з його донькою удосконалює володіння англійською мовою,

перекладає з французької, музикує. 8 червня вона присутня при раптовій смерті дядька Михайла від розриву аорти, що сприймає як велике особисте горе. І лише в серпні 1885 року повертається додому. В Києві тривають арешти серед інтелігенції. 23 грудня (4 січня) 1894 року надходить повідомлення Київського губернського жандармського управління Департаменту поліції з відомостями про Лесю Українку. За нею встановлюється «негласний нагляд». На підставі зібраних поліцією матеріалів про діяльність Лесі Українки в Департаменті поліції заведено справу № 176 [56].

Лікарем Лесі Українки цього часу стає Модест Пилипович Левицький. Український лікар, філолог, письменник, музикант і дипломат **Модест Пилипович**

Левицький (1866 - 1932). Модест

Левицький народився 25 липня 1866 року в с.Вихилівці на Вінниччині, в священничій династії шляхтичів Рогаль – Левицьких. В Київському університеті студіював філологію, згодом закінчив ще й медичний факультет. Працював лікарем в Курській губернії, згодом – в Ковелі на Волині. Проте, через легеневу хворобу дружини (правдоподібно – туберкульоз), якій був не на користь вологий клімат, переїхав на Поділля – в м. Окни Балтського повіту, на стику

Поділля і Херсонщини. Тут помер його молодший син. Звідси він відіслав на лікування до Єгипту свою дружину. Доктор Левицький тісно контактував з київською інтелігенцією «Старої Громади»: Борисом Грінченком, Сергієм Єфремовим, Володимиром Дурдуківським, Вячеславом Прокоповичем, Володимиром Науменком, Миколою Лисенком, Євгеном Чикаленком, Левком Симиренком.

Наступний етап – посада залізничного лікаря та лікаря гімназії в Білій Церкві. А 1918 року український уряд призначає М. Левицького Головою Санітарного Відділу Міністерства Шляхів, згодом займає посаду в Міністерстві Шляхів – цього разу він завідує санітарним та культурно-просвітнім відділами. Виконує обов'язки особистого лікаря Головного Отамана Симона Петлюри і майбутнього українського Патріарха Степана Скрипника. Року 1919-го

розпочинається дипломатична служба Модеста Левицького. Він забирає зі собою тяжко хвору на нирки дружину і виїздить до Греції. Згодом - еміграція: Відень, Тарнів, нарешті - еміграційна Українська господарська академія в Подебрадах (Чехія), де Модест Пилипович виконував обов'язки як лікаря, так і викладача. Серед пацієнтів Модеста Левицького переважала біднота. Вже працюючи педагогом в Луцьку він, у вільний час, винаймав візника і їхав у далекі села лікувати хворих, передусім - дітей. По дорозі його перепиняли юрби містечкомних єврейок з дітьми на руках - вони боготворили цього безкорисного лікаря-доброчинця. Останні роки свого життя (1927-1932) він працює вчителем української мови і, одночасно, лікарем гімназії у місті над Стиром. Його захоплення - лінгвістика, археологія, етнографія. А ще - музика. Доктор Левицький досконало володів грою на фортепіано і вже дорослим освоїв бандуру. Керував драматичним гуртком, відомим у місті та в довколишніх селах, в якому брали участь учні і вчителі. Грали класичні драматичні твори Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Котляревського, Шекспіра, скетчі з життя гімназії. До речі, й сам Модест Пилипович був автором драматичних творів: «В клуні (Паничі)», «Безпартійний». В рукописах залишився роман М. Левицького «Перша руїна» і «Спогади лікаря» (1898-1929).

Помер 16 червня 1932 року. Його хоронили з найвищими громадянськими та християнськими почесностями. Модест Пилипович Левицький і Леся Українка... Наведемо його спогад, який належить до періоду його праці в Ковелі. *«Одного разу покликали мене, тоді ще молодого лікаря, до хворої жінки чи дівчини, що зомліла в церкві. Приходжу до лічниці. На ліжку лежить бліда, тендітна пацієнтка, лише очі горять якимось внутрішнім полум'ям. Я перевірів пульс, зміряв температуру - вона була підвищена - й запитав про стан здоров'я. Я запримітив, що стіни її кімнати мали якийсь особливий зелений колір, який не надто сприятливий для здоров'я і самопочуття, і запитав її, чи не захотіла б вона перенестись в іншу кімнату. Але вона енергійно заперечила, мовляв, зелена фарба її улюблена, це колір лісів, гаїв, природи, де вона зростає і де вона творить. «Я - Леся Українка...». Чи можете собі уявити, що в мені діялось, коли я почув її слова. І радість, і здивування, і подив, і смуток, бо вже тоді я збагнув, що довгий вік її не писаний. Але її очі закарбувалися в моїй душі глибоко, дуже глибоко, і цей спомин залишився в мені до останніх років мого*

життя. В оцій слабосилій і хворій постаті я відчув невидиму силу, якусь душевну динаміку, ба, я відчув генія. Леся дякувала мені за опіку та увагу до неї й запросила до їхнього Колодяжного. З того часу почалась моя приязнь з родиною Косачів, постійно зажурених здоров'ям доньки» [19]. Коли 1895 року в Ковельському повіті спалахнула холера. Модест Пилипович днював і ночував у вогнищах інфекції. На цей час він перевіз дружину і сина до Колодяжного. Восени 1896 року Лесі почав дошкуляти біль ноги. Доктор Левицький наполягав на імобілізації, на що Леся не згодилася. Тоді Модест Пилипович пішов на компроміс: «...накласти, як він каже, «нравственную повязку», с[еб]то лягти на тиждень в ліжку і старатись як можна менше ворухити ногою...» [19]. 28 листопада 1899 року Леся пише до сестри Ольги: *«Був недавно Людін вечір... На тому вечорі Старицький читав «Дякову помсту» М. Ф. Левицького, і публіка не заспокоїлась, поки не визвали самого «автора» на естраду; мусив вийти, хоч мало не вмер од смущення (недаром він Модест та ще й син Модести...)»* [92]. А доктор Левицький таки був дуже скромною людиною. Леся Українка слушно підмітила, що «modestus» – значить «скромний». Окрім того, а може власне тому, у Модеста Пилиповича і Володимира Боніфатієвича Антоновича була одна спільна риса – маскування під простаків. В потязі, в незнайомому місті чи ще десь, там, де його особисто не знали, Модест Антонович міг відігравати роль селянина з тої чи іншої губернії, дрібного службовця чи містечкового єврея. А навіть – баби Риндички, як про це згадує Наталена Королева [20]. 1898 року Модест Пилипович переніс в Берліні операцію на очах. З листа Ольги Косач можна довідатися, що йшлося про ускладнену катаракту [24]. Саме цього часу в Берліні перебувала Леся Українка і, звичайно, відвідала свого лікаря в шпиталі. В листі до матері вона згадала... *заходила в клініку, де лежить д-р Левицький, йому вже різали око, але ще невідомо, який skutok...* [98]. Розповідають, що після операції Модест Пилипович мусив два тижні лежати в темряві. Тоді до нього приходила Леся. Сідала на підвіконні і читала при світлі промінчика, що пробивався крізь щілинку в шторі... Цю розповідь могло б підтвердити листування поміж Лесею і «паном Модестом» (так поетеса називала свого лікаря). Проте, з конспіративних міркувань, Леся Українка знищила більшість своєї кореспонденції і, передусім, листування з «петлюрівцем Левицьким» [61]. Мабуть під впливом зустрічей з Лесею

Українкою Модест Пилипович поклав на музику цикл поезій Лесі Українки «Сім струн». Згодом, на початку 1899 року доктора Левицького вдруге оперували в Києві. Про це написала Ольга Косач сестрі Лесі: *«Тільки що заходив доктор Левицький, його вже випустили з клініки, і він ходить туди тільки для перев'язок, т. є. промивань, через сі перев'язки він з Києва не виїздить, а то міг би, бо вже на одному оці все зробилось як слід, т. є. [нрзб.] катаракта (розійтись же вона має сама, а тільки вже коли не розійдеться за скільки місяців, то здійматимуть), другого ж тепер не будуть зачіпати, бо тоді [нрзб.] йому б прийшлося який час не бачить на обидва ока, так що до осені йому не будуть нічого робить, а осінню, коли перше око зовсім видужає, то робитимуть операцію на другому, а коли ні, то раніш знімуть катаракту на першому, а тоді й друге різатимуть. Тепер у нього одне око зав'язане, то він ним і не бачить все одно, так що йому, бідняці, прийдеться все робить одним оком, а се, мабуть, дуже мішатиме йому в роботі, однак він страх рветься в[нрзб.], бо [нрзб.] робота стоїть, і се його мучить. Жінка його пише, що начебто поправляється. (...) Твоя Ліля [24].*

1896 року Лесю лікують методом введення до хворого суглоба йодоформу. В грудні 1896 року Леся пише до Л. М. Драгоманової-Шишманової [101] *«Люба моя дядино. Запевне, Ви сердитесь на мене, що я Вам довго не писала, та як довідається причини, то, знаю, перестанете сердитись. Діло в тім, що я була слаба і не знала, що зо мною буде, думала, може, операцію зроблять або пов'язку наложать, а вийшло щось зовсім інше: положили мене в «абсолютний покой» і роблять вприскування йодоформу. Се процедура довга і неприємна, та нічого робить, не викрутишся від неї, бо нога за остатній час все одно зовсім не*

хотіла мені служити, а до того ще і вночі спати не давала. Після першого вприскування вона суток з 5 ще дужче боліла, зато тепер утихла і сливе не болить, як не зачіпати. Може, справді, з сих впорскувань буде толк, як обіцяють лікарі. Вони кажуть, що сей спосіб часом зовсім вилічує туберкульоз костей, а в кождім разі значно поправляє стан хворого суглава».

Лікування проводив учень професора О. Х. Рінека – професор

хірургії **Кирило Сапежко** (1857- ?). Він народився в Чернігівській губернії в священничій сім'ї. Після закінчення 1885 року медичного факультету Імператорського Університету Св. Володимира в Києві працює земським лікарем, згодом переходить на посаду ординатора факультетської хірургічної клініки під керівництвом професора О. Х. Рінека, суміщаючи працю в хірургічному відділі лікарні Києво-Кирилівських «богоугодних закладів» та несучи безоплатну лікарську допомогу селянам і убогим міщанам. 1886 року стає ординатором очної клініки. А через два роки влаштовується позаштатним ординатором у свого вчителя професора Рінека, де виконує наукову працю з патології суглобів. Енергійний і ініціативний, він швидко стає відомим, як хірург-новатор, розробляє нові хірургічні інструменти, зокрема – багатофункціональний операційний стіл, здатний, залежно від вимог, продиктованих хірургічною технікою, встановлюватися в будь-яке з понад 50 положень, а також шини для фіксації кінцівок та ортопедичні апарати. Усвідомлюючи необхідність для хірурга досконалого знання хірургічної топографії, багато працює в анатомічному театрі, поєднуючи хірургічну працю з роботою прозектора. Його перу належить низка керівництв та підручників з офтальмології. 1892 року Кирило Сапежко тріумфально захистив дисертацію на вчений ступінь доктора медицини «Клінічний матеріал до питання трансплантації слизової оболонки». 1893 року молодий лікар отримує однорічне відрядження за кордон, стажується в Пастерівському інституті в Парижі, 1894-го – виголошує на Міжнародному з'їзді лікарів в Римі доповідь про пластику дефектів уретри трансплантацією слизової оболонки, а 1896-го, на VI Пироговському з'їзді Товариства російських лікарів – три доповіді: про «вишукування верхньої кінцівки разом з лопаткою», про пластику піднебіння і про лікування вовчака. В Києві Кирило Сапежко розробляє методики хірургії шлунка; праця закінчується виходом в світ монографії «К хирургии желудка. Язва желудка и ее осложнения. Y-гастростомия при язвенном и раковом сужении привратника». У 1905, 1906 та 1908 роках бере участь у з'їздах німецьких хірургів в Берліні, та в IV Міжнародному конгресі хірургів в Нью Йорку. Одружується з донькою священника, має п'ятеро дітей. 1900 року К.М. Сапежка запрошують очолити кафедру хірургічної патології новоствореного медичного факультету в Новоросійському (нині Одеському) університеті. Клініку він облаштовує, значною

мірою, за власний кошт. Зокрема, за кошти К.Сапежка придбано коштовні вітражі, передусім вітраж Богоматері на матованому склі у фойє клініки. Новий завідувач кафедри розробив принципи асептики, зокрема – оригінальну систему очищення повітря в операційній. Кирило Сапежко був незрівнянним лектором, користувався надзвичайною пошаною з боку студентів. Як український патріот професор К. М. Сапежко брав активну участь у діяльності одеської «Просвіти», яка, на жаль, проіснувала вона лише 3 роки (1905-1908). Під час першої світової війни Кирило Михайлович проявив себе як визначний фахівець з військово-польової хірургії. Принципово не прийняв радянської влади. Його емігрантський шлях пролягав Кримом, Сербією (Белград) та закінчився в Румунії, де оселився з дружиною і п'ятьма дітьми. Про його життя в Румунії даних немає. Похований в Кишиневі [3, 41]. Як уже згадувалося, саме Кирило Сапежко лікував Лесю Українку ін'єкціями йодоформу в хворий суглоб. О.Стешенко (Старицька) згадує: *Я випадково потрапила в той час, коли професор Сапежко зробив Лесі укол в ногу. Це надзвичайно болюча операція. Але Леся без анестезії перенесла її стоїчно. Професор Сапежко говорив, що такого терпеливого пацієнта він у своїй практиці не зустрічав: «У мене при такій операції пацієнти-мужчини ведмедем ревуть, а тут тендітна жінка зціпила зуби і мовчить»* (Цит. за [7]). Одного разу, через недогляд допоміжного медичного персоналу, Лесі введено втричі більшу за плановану дозу йодоформу, що пацієнтка сприйняла вкрай важко. *«Тільки самий остатній сеанс дався мені взнаки: мені вприснули втричі більшу порцію, ніж звичайно, і тут було вже так, що навряд чи «бываєт хуже», я думала, що здурію, та і, певне, здуріла б, якби не морфій! Цур йому! після сього експерименту не пройшов ще і досі, хоч се вже нічого, рівняючи до того, що було. Сьогодні мусив прийти знов доктор із своїм шприцем, та чомусь не прийшов, певне, вже завтра буде»* [101]. На жаль, покращення від дуже болісного лікування методом «йодофілії» не тривало довго. Та й страждання, спричинені цим лікуванням Леся пам'ятатиме довго і, мимо волі, пов'язуватиме їх з особою Кирила Сапежка. В січні 1908 року в листі до сестри Ольги з Ялти вона напише: *«...люди ще говорять про якусь знаменитість в Одесі, та, на жаль, не називають фамілії (якщо вони мають на думці Сапежка, то цур йому, не хочу!»* [113]. Слід зазначити, що, окрім лікарів, які брали безпосередню участь в її лікуванні, Леся

згадує в своїх листах про знайомих – представників медичного світу, які своїми гуманними вчинками викликали її захоплення. *Був учора Пашкевич: записався він в отряд, щоб їхати на чуму «по першому требованию». А з «женицин врачей» ніхто не записавсь, тільки сестра милосердія. Пашк[евич] з приводу сього каже, що не варто і грошей збавлять на мед[ичний] інст[итут], коли так [90].* **Пашкевич Феофан Олександрович** (1870 – 1941) – лікар, брат учительки Пелагії Олександрівни Пашкевич, київської знайомої родини Косачів. Феофан Олександрович Пашкевич народився 24 жовтня 1870 р. в селі Заліси на Ковельщині (Волинь) четвертою дитиною в родині священика. Його мати Ева Моргалевська була далекою родичкою Петра Чайковського. Закінчив гімназію в Холмі (нині-Польща), вчився на медичному факультеті Київського Імператорського університету Св. Володимира, а останні роки – в Імператорському Варшавському університеті, який закінчив з відзнакою 1896 року. Товаришував з братом Леся Михайлом Косачем. Якийсь час плавав корабельним лікарем Середземним морем, побував в Єгипті, Італії, Франції. Володів, окрім української, російської і польської, класичними мовами, а також німецькою і французькою. Власне йому, разом з братом, Леся доручила переклади на українську творів російських письменників. Доктора Пашкевича Леся вважала скромною, порядною і симпатичною людиною. Як вже згадувалося, родина Косачів була в дружніх стосунках також із сестрою доктора, сільською вчителькою Пелагєю Олександрівною. 1890-х років в Росії спалахують вогнища холери. Не вистачає предметів гігієни, ліків, медичного персоналу, спалахують т. зв. «холерні страйки». В масових смертях звинувачували лікарів, були випадки підпалу земських лікарень, вбивства лікарів. Власне на тлі цих подій Ф.О.Пашкевич добровільно зголосився до «холерних» загонів. Де працював, на жаль, не знаємо. Згодом Феофан Олександрович лікарював в земських лікарнях на Полтавщині, зокрема в Хоролі, нарешті – в земській лікарні і Вчительському інституті в Глухові (1908-1940). Заслужив серед населення пошану і авторитет. Роздобув для лікарні рентенівський апарат. Бував майже на всіх лікарських з'їздах. Вчасі Першої світової війни був головним лікарем санітарного потяга. В радянські часи доктор Пашкевич надалі

працював в Глухівській міській лікарні. Внучка доктора Ева стала лікарем-імунологом [125]. У грудні 1898 року Леся, яка того часу перебувала в Києві терміново виїздить в Умань. Причину цієї поїздки з'ясовує лист до Л. М. Драгоманової від 6 (18 грудня). «...Оце знов писатиму без толку, бо знов спішуся. Сеї ночі виїжджаю екстренно з Києва в Умань, щоб піймати там проф. Бергмана, до якого я збиралась в Берлін. Се щасливий випадок, що Бергман визваний в Умань на операцію, і треба сей випадок ловить. Таким способом завтра буде рішено, чи можна мені робить операцію, чи ні. Коли ні, то я і не рипатимусь в Берлін, а коли можна і слід, то вже вибиратимусь як треба, знаючи, на який кінець... [96]. У наступному листі від 11 (23) грудня 1898 року Леся повідомляє дядині про зустріч з професором: «Бергман сказав, що операцію треба зробити і щоб я приїздила в Берлін після 7-го января ст. ст. Так я і зроблю. Він казав, що боятись нема чого і що навіть нога подовшає після операції. Значить, all right! Я дуже рада, може, справді скінчиться оцею «безконечник» [97]. «...Починаю збирати відомості про Берлін. Кажуть, що там можна устроїтись не дуже дорого. П[ані] Гіберман

казала, що операція мусить обійтись рублів у 100 (або й 50), що про ціни лічебниць і клінік вона не знає, а на приватній домівці можна устроїтись з усім утриманням, їдою і пр. рублів на 50 у місяць. Оріся, – я оце була сьогодні у неї в гімназії... – каже, що її тітка Кістяківська живе в Берліні зовсім не дорожче, ніж жила в Києві. Впрочім, Оріся обіщала написати тітці скоро і розпитатись детально, що скільки коштує. Так що можна буде зложити якийсь бюджет. ...Здоров'я мое добре, т[о] є[сть] я було трохи простудилась після Умані (тоді капосно було надворі!), захрипла сильно, але то вже минулось, та й взагалі то було пусте; головно, що припадків не було, може, через те, що настрій у мене «повышенный» після розмови з Бергманом. Аж мені самій дивно, що я так уже зовсім не боюсь операції, аже ж у людей якось прийнято боятись таких речей. Може, се я так через те, що сам Бергман не страшний, нема у нього і сотої долі тієї важності, що у наших «світил»

[98]. Леся готується до операції. З цією метою вона їде в Крим, до Ялти. Спочатку Леся мешкає на квартирі у Ліщинських, але згодом перебирається до доктора Мартироса Дерижанова. Доктор Дерижанов не лише створює Ларисі Петрівни справді домашню, затишну атмосферу, але й безпосередньо займається її лікуванням. Хоча спочатку йшлося лише про помешкання: *Пан Руденко збирався прийти сьогодні до п. Дерижанова розмовитись та, може, й найняти велику хату: хоче кидати Ліщинську, обридла йому темрява і різні напуги. Вже коли Руденки виберуться, то Ліщ[инська] мене прокляне, її ніхто не зможе впевнити, що я в переселенні її квартирантів ні сном ні духом не винувата. Врешті, мені се, звісно, дарма* [80]. А згодом доктор і його дружина Катерина стають добрими друзями Лесі на всі наступні роки. *П[ан] Дер[ижанов] одпечатав нашу фотографію, але вона чогось вийшла така біла, що ледве-ледве можна розгледіти і нас, і дискоболоса (Афродіта не вийшла зовсім). Се вже боги розсердилися та й напустили* [80].

Напевне, доцільними будуть бодай короткі дані про Лесиного ялтинського доктора.

Мартирос Семенович Дерижанов (1867-1900), вірменин за походженням. Лесині біографи називають його особистим лікарем Лесі Українки в період її перебування в його, а точніше – в орендованій ним віллі «Іфігенія» [23]. А поблизу – скеля «Іфігенія»... Згодом постане навіяна спогадами драмв «Іфігенія в Тавриді. Віллу знищено в часі другої світової війни. В доступних джерелах дуже мало біографічних даних про Мартироса Семеновича, не вказується навіть місце його народження. Відомо, що він - фахівець із внутрішніх хвороб. Жив і працював у Ялті. Був членом правління Благодійного товариства, опікуном («попечителем») убогих приїжджих хворих. Лесю зачаровували скульптури античних богів, що прикрашали віллу. передусім, - Мартирос і Катерина Дерижанови створили Лесі Українці затишну домашню атмосферу. У колі привітної і культурної сім'ї Дерижанових поступово скресала крига на душі поетеси. Не останню роль відіграли і музичні вечори в оселі Дерижанових. В їх світлиці було кабінетне фортепіано «F. Muhlbach». Леся охоче, в міру своїх, обмежених хворобою, можливостей, музикувала на ньому з музично обдарованою дружиною доктора Катериною, зокрема допомогла їй розібрати «Крейцерову сонату» Бетовена [88], а також познайомила

господарів з кращими зразками української музики [10]. А ще Леся займалася з братом лікаря, готуючи його до вступу до гімназії [89].

В листах до матері [93, 94, 95] Леся дає досить широку та прихильну характеристику докторові Дерижанову. Мартирос Семенович лікує її загальноскріплюючими ліками, препаратами миш'яку та заліза, холодними обтираннями, ваннами, приділяє багато уваги висококалорійній дієті і радить не поспішати з хірургічним лікуванням. Водночас звертає увагу на психічний стан пацієнтки, діагностує у неї істерію, що Леся, зрештою, сприймає досить спокійно. Гідротерапія, режим дня та психотерапевтичний підхід доктора і його дружини призводять до значного покращення психоемоційного стану пацієнтки. Лесею зворушує безкорисливість лікаря і вона роздумує, як би йому віддячити. На Великодні свята Леся подарувала пані Катерині ноти Дванадцятої шумки українського композитора Михайла Адамовича Завадського. В листі до матері від 12 березня 1898 року, вона просила: *«Будь ласкава, купи і пришли сюди XII шумку Завадського ...я б хотіла подарувати її пані Дерижановій»* [94]. На знак вдячності за лікування і сердечну опіку Леся Українка подарувала докторові Дерижанову сорочку, вишиту подільським візерунком.

Леся особливо звертає увагу на комплексний, як ми би сьогодні сказали, підхід до її лікування. Тут доктор виступає і фтизіатром, і невропатологом, і фізіотерапевтом. *«Люба Лілічко, дорога моя сестричко! Хоч не можна мені сьогодні багато писати, та все-таки хочеться хоч слово подати під гарячим враженням твого листа. Не можна ж багато писати через те, що я було на сих днях утяла такий нервовий припадок, як бувало торік в Києві; дрож до судорог і до розтяження правої руки, але до безпам'ятства і бреду діло не дійшло. Повторилось се три вечори зряду, так що врешті мій господар, Dr Дерижанов (і він і його жінка надзвичайно добре до мене відносяться), узяв мене під ферулу, поклав у ліжку і холодними*

витираннями, бромом, ваннами etc. вернув мене до нормального (більш чи менш) стану: зосталась тільки чимала втома і незначний наклін до дрожі, – врешті, се мій хронічний, ergo нормальний, стан [89]. Зрештою, і сам доктор Дерижанов хворів, і тоді Леся, разом з пані Катериною, ставала його піклувальницею. «П[ан] Дериж[анов] з весною щось було дуже розкашлявся і змарнів, аж було жаль на нього дивитись: тепер знов наче поправляється. Чисте нещастя, – коли лікар заслабне на сухоти – нема, здається, нещаснішої людини! Ще дивно, що п. Дер[ижанов] не тратить гумору чи, принаймі, не виявляє сього. Мені його дуже шкода! Хоч він сам часто любить говорити, що лікар мусить професійно, «бесчувствено» відноситись до своїх слабих, але у нього самого се тільки теорія, а на практиці, коли б всі лікарі так відносились до своїх слабих, як він до мене, в той час як я була слаба, то епітет «друзья человечества» ніколи не бренів би іронічно... Коли я рівняю той час, як я лежала слаба у Ліщинської, і те, як з мною обійшлись тут і пан і пані Дерижанови, то я бачу, що я не вдвоє, а в сто раз краще устроена тут!

[93]. Мартирос Дерижанов помер 1900 року.

Його поховали на Масандрівському кладовищі [33]. 26 січня 1899 року професор Бергман прооперував хворий суглоб правої ноги 27-річної українки. На батьківщину вона повернулася майже через півроку. В Берлінії доглядали по черзі мати і сестра Ольга. Операція ж пройшла наче б то успішно. **Ернст фон Бергман** народився в в Ризі 1836 року в родині протестантського пастора. Закінчив Дерптський університет. Професор

Dr. Ernst von Bergmann

Дерптського, Вірцбурзького та Берлінського університетів, провідний «цивільний» та військово-польовий хірург, автор солідних підручників з військово-польової хірургії та нейрохірургії, один з промоторів асептики, розробник стерилізації парою. Разом з британським ларингологом Морелем Мекензі та своїм учнем Фрідріхом фон Брамманом брав активну участь в лікуванні хворого на рак гортані німецького престолонаслідника, згодом – кайзера Фрідріха III. Засновник журналу для післядипломної освіти лікарів «Zeitschrift für ärztliche Fortbildung», який виходить до нашого часу. Впродовж років був незмінним редактором престижного медичного часопису «Zentralblatt für Chirurgie» [144]. Займався також і

лікуванню хвороб кісток і суглобів [144]. Професор Е. Бергман консультував Лесю декілька разів і не рішався на наступні операції. До Берліна Леся їздила з мамою і братом Михайлом Косачем, який, як і професор Бергман, закінчив Дерптський університет (фізичний факультет) і вирізнявся винахідницьким талантом. Спільно з професором Бергманом вони сконструював апарат, який, з допомогою «Х-променів», дозволив виконати знімки уражених руки і ноги Лесі[33]. Професор усе ж таки вирішив оперувати Лесю, що, на якийсь час, принесло поетесі полегшу, вона змогла ходити на милицях, творчо працювати.

26 січня 1899 року професор Бергман прооперував хворий суглоб правої ноги 27-річної українки. Майже невідступно при оперованій Лесі перебував брат Михайло. Щоденно, а інколи і двічі на день, він писав батькові листівки про стан сестри. Подаємо декілька уривків із цих листів: 27.01.1899, Берлін Милий папа! Все йде поки досить добре. Головне те, що температура сьо годня зовсім нормальна і пульс сильний і правильний. Хлороформ, правда, ще не зовсім вийшов, бо досі чуть в диханні його запах. Через це Лесі зовчорашнього дня не дають нічого їсти, а тільки пити вино, або чисте з водою, або лимонад. Зреши, у неї апетиту майже нема. Втоплена вона дуже операцією - через те ввесь почти час лежить, заплющивши очі і не може довго ні слухати, ні, тим більше, говорити. Вчора робили їй перев'язку ввечері, і це було досить боляче. Сьогодні болі менше. Вночі, дякуючи морфію, вона спала досить добре, хоч і прокидалась. Крім мами, коло неї ночувала сиделка-сестра милосердія од тутешнього Красного Креста. Сьогодні Леся відчувається краще і міцніше, ніж вчора. Перев'язки сьогодні не робитимуть, тільки завтра. При перев'язках не розмотують усієї гіпсової пов'язки, а тільки прорізають проти рани вікно, виймають верхні слої марлі і, наложивши нової, знову забинтовують з гіпсом. Асистент поглядає тричі в день, а фельдшериці через 2 часа. Взагалі, тут дуже добре все пристосовано до уходу і догляду за хворими. Ввечері ще напишу, як стоятимуть справи. Поки до зобачення! Цілую тебе міцно. Твій Міша».

Увечері того ж дня Михайло ще раз пише до Батька 27.01.1899, вечір Милий папа! Лесі сьогодні краще, хоч, правда, вона ще не зовсім прийшла в себе од хлороформу - угнетеніє в слабій степені ще держиться, і нерви зовсім ослабли, ну, та це і не дивно, бо таки, певне, багато крові потеряла. Вид у неї краще, пульс добрий, і, що саме головне,

температура нормальна. Нога болить дуже мало. Було пов'язка почала їй дуже надавлювати одне місце в спині, але їй те місце пов'язки розрізали і розправили так, що вже не давить. Крім мами, з нею ще другу ніч ночує сиделка-сестра милосердя, дуже симпатична й ловкая німка, котра сподобалась Лесі і уміє її заспокоювати. Пов'язка лежить так, як паицир, обхоплює хвору ногу, бедра і весь корпус аж до половини ребер. Бергман сьогодні був, зостався дуже доволен, все говорив gut і сказав, що як так далі буде йти, то він через 10 день тільки змінить пов'язку, а за 4 неділі скине гіпс. Коли б то так дав Бог. Завтра я ще пошлю телеграму, а там буду писать. Може б, ти де у Ковлі дістав Тургенєва дрібні повісті і прислав їх сюди бандеролью. Леся їх дуже хоче читати, у Ковлі вони мусять бути, бо були торік при «Ниві», а то і в Колодяжному мусять бути».

29.01.1899, Берлін. Милий папа! Сьогодні Лесі куди краще. Хлороформ зовсім вийшов, бо вже і вкус вернувся, і їсти хочеться, до чого і німці приохочують. Вид у неї зовсім нормальний, трохи блідіша, ніж звичайне. Нерви теж трохи успокоїлись. Температура стоїть добре, $37,0^{\circ}$, не йде вгору, пульс теж гаразд. Сьогодні робили знову перев'язку. Дуже боляче їй приходяться, бідній, ції перев'язки, бо як обережно і уміло не беруться, щоб покласти на перев'язочну лавку, і як бережно не везуть в операційну комнату на перев'язку і саму перев'язку теж уміло роблять, а все-таки кожне трохи сильніше движєніє завдає боль чималу. Проте сьогоднішня перев'язка була не така вже боляча, як завчорашня. Треба сподіватись, що далі буде боль все меншати [26].

Клініка виставила Косачам рахунок за пансіон, лікування і утримання на суму 625 марок 10 фенігів, що відчутно погіршило бюджет сім'ї. На батьківщину вона повернулася майже через півроку. В Берліні Лесю доглядали по черзі мати і сестра Ольга [7]. В листі до сестри Ізидори Леся звертає увагу на незвичну для неї педантичність у виготовленні гіпсового зліпка-моделі для виготовлення ортопедичного апарату: «Іще скажу тобі чудну штуку, як з мене гіпсову мірку здіймали: намазали ногу жиром, а потім наклали гіпс так товсто, як тісто на буженину, а як трохи підсохло, розрізали вздовж і зняли обережно, щоб не розломилось. Потім доктор тую порожню форму з ноги забинтував так як живу, щоб не скривилась, і її понесли до майстра, щоб робив на неї апарат. Той апарат теж буде такий, як ціла нога. Тепер я буду

настоящий божок на трьох ніжках – zobachish» [91].

Оптимізм Лесі щодо ефективності німецького ортопедичного апарату виявився дещо перебільшеним. Конструкція зі сталі і шкіри досить таки важка, незграбна, окрім того вона натирає шкіру. *«Тепер про мої перспективи: через тиждень, може, німці пустять додому, але се так тільки а реи прѣс, бо от завтра має бути зроблена одна реформа в апараті, а скільки таких реформ потребується – невідомо, бо се в'ясниться в міру того, як ходитиму, щодня потрошку. Треба випробувать добре, бо в Росії нема кому робити реформ, навіть в хірургічних] апаратах, а недобре прилажений апарат все одно, що погана конституція – не стільки помагає жити, скільки заважає. Так чи інакше, але тут уже бути недовго!»* [99]. 1890-х років розпочинається кримський період лікування Лесі Українки. Того часу приїзд до Ялти курортників та відпочивальників фіксувався в тижневому додатку до місцевої газети «Ялта». В номері 109 за 1897 рік згадано імена Лариси Петрівни Косач і її тітки Олени Антонівни Тесленко. Вони поселилися в готелі «Маріїно» на набережній.

Досить часто Леся з тіткою змінювали адресу, лише на дачі Ліщинського, що на вул. Катерининській мешкали дещо довше. В цьому будинку до 2015 року працював музей Лесі Українки. На Новий 1891 рік прибула до Ялти Олена Пчілка. З її ініціативи мати з донькою переселилися на віллу «Іфігенія», де прожили півроку [33]. В Ялті Ларису Петрівну консультував

лікар **Володимир Миколаєвич Дмитрієв**, один з перших кліматологів тодішньої Росії. Він народився в небагатій родині, яка, попри скромні матеріальні можливості, забезпечила синові гімназійну, а опісля – лікарську освіту на медичному факультеті Московського університету. Любив мистецтво, театр, класичну музику, багато читав. Розпочав лікарську практику корабельним лікарем. Плавав в Африку, Китай, Південну Америку. Організував драматичний гурток із членів екіпажу корабля і поставив ряд спектаклів, серед них – «Ревізора» Гоголя.

Після повернення отримав посаду в клініці С. П. Боткіна і розпочав наукову працю. Проте, ще під час плавання на кораблі, захворів на туберкульоз. За рекомендацією свого

вчителя і Г. Захар'їна Володимир Дмитрієв перебирається в Крим на посаду міського лікаря і, о диво, цілком виліковується від «невиліковної», за тодішніми поняттями, хвороби і ще 37 років працює в Криму, організуючи лікувальну базу. Завдяки його старанням 1900 року в Криму відкрито перший санаторій для хворих на туберкульоз. Володимир Дмитрієв розробив методики кліматотерапії, дієтотерапії, лікування виноградним соком тощо. З 1875 року мешкав і працював в Ялті [16,33]. Хоча на це немає безпосередніх вказівок. Леся, напевне, зверталася до нього.

До речі, одним з ініціаторів створення в Криму санаторію для малозабезпечених хворих був **Антон Павлович Чехов**.

Відомо, що 1888 року Антон Павлович відвідав Крим, а після перебування на Сахаліні лікувався в Криму з приводу загострення

туберкульозу легень. Позаяк в ті роки число курортників в Криму було не надто великим, можна припустити, що і він

зустрічався з Лесею Українкою, тим більше, що він завжди počувався українцем з походження і декларував себе «малоросіянином». Але це – лише припущення...

Наступного разу Леся прибуде до Криму в березні 1907 року разом з Климентом Квіткою, побуває в Севастополі, Алупці і Ялті. 7 серпня вони одружаться і «Кльоня» отримає посаду в суді: *«Як зашуміли смутні кипариси! / Осінній вітер...Хутко вже й зимовий / По сій діброві звіром зареве, / Закрутиться на морі сніговиця, / І море з небом зіллється в хаос, / А я сидітиму перед скупим багаттям, / Недужа тілом і душею хвора VillaIphigenia, 15.I.1898.*

Тривале перебування в Криму приносить Лесі полегшу, але вимагає коштів. Тому вона неодноразово повертається на Волинь. Хвороба загострюється після днів і ночей, які вона провела в Мінську, біля постелі вмираючого Сергія Мержинського [23].

Леся завжди радо приїжджала до Києва, де зустрічалася з

творчою молоддю, відвідувала театральні вистави та творчі вечори. В будинку Косачів радо збиралася творча інтелігенція.

В Києві лікуванням Лесі Українки займався професор **Теофіл (Феофіл) Гаврилович Яновський** (1860-1928). Він народився в селі Миньківцях (нині Дунаєвецького району Хмельницької області) в родині нащадка козацько-дворянського роду. 1884 року закінчив медичний факультет Київського університету Св. Володимира. У 1884 - 1886 роках працював ординатором в клініці професора Карла Трітшеля. У 1886 році стажувався з бактеріологічної діагностики в лабораторіях Роберта Коха (Берлін) та Луї Пастера

(Париж). На підставі отриманих в закордонному відрядженні знань організував в Олександрівській лікарні першу в Києві бактеріологічну лабораторію з діагностики туберкульозу. 1890 року захистив докторську дисертацію, 1893-го - брав чинну участь у подоланні епідемії холери. Впродовж 1904 рокукороткочасно працював професором терапевтичної клініки Одеського Університет, затим - професором кафедри лікарської діагностики Київського університету-Київського медичного інституту (1905–1928). 12 жовтня (29 вересня). 1918 року був головою на Всеукраїнським з'їзді лікарів. Професор Яновський став першим лікарем - академіком Української академії наук. Теофіл Гаврилович створив українську школу терапевтів, був членом багатьох наукових товариств. На I (Харківському) з'їзді терапевтів УРСР 1926 року його обрано довічним головою всіх наступних з'їздів. Т. Яновський редагував Велику Медичу Енциклопедію, був членом редколегії журналу «Лікарська справа». Професор Яновський відомий, як ініціатор організації в Україні протитуберкульозних диспансерів санаторного типу, зокрема – санаторію в Боярці. Від 1909 року був активним учасником Всеросійської ліги боротьби з туберкульозом. Ім'ям Теофіла Яновського в 1928 році названо Київський туберкульозний інститут (нині Національний інститут фтизіатрії і пульмонології імені Феофіла Яновського НАМН України), біля якого

встановлений пам'ятник. Теофіл Гаврилович робив усе можливе і неможливе для того, щоби покращити стан здоров'я Лесі. Власне з рекомендації професора Яновського Леся Українка лікувалася у фізіотерапевтичному закладі доктора Йосипа Дейча. В цьому закладі лікувалися також Марія Заньковецька, Михайло Коцюбинський, Єврен Чикаленко, Тадей та Максим Рильські, Микола Садовський, Микола Лисенко [57, 126].

Йосип Якович Дейч (1857 - 1928) - український лікар-фізіотерапевт, засновник Київської водолікарні. На початку XX сторіччя в будинку, що на вулиці Михайлівській, 22-А розташовувалась водолікарня доктора медицини, українського лікаря-фізіотерапевта Йосипа Дейча, який обіймав посаду голови фізіотерапевтичної секції Київського єдиного науково-медичного товариства [33]. Йосип Якович Дейч 1884 року закінчив медичний факультет київського університету імені Святого Володимира, по закінченні університету цілеспрямовано вивчав фізіотерапію в Віденських клініках. У приватній фізіотерапевтичній клініці він успішно лікував різні хвороби, серед них навіть стенокардію, спонтанну гангрену, неврози та невралгії і, навіть позалегеневі форми туберкульозу. Запроєктував і реалізував ряд оригінальних фізіотерапевтичних приладів і методик. Був меценатом мистців і письменників, передусім – українських, українського театру, радо розмовляв українською мовою [35]. Через зростання популярності клініки і збільшення обсягу праці, доктор Дейч оприлюднив в пресі бажання прийняти для допомоги і стажування з фізіотерапії молодого лікаря або студента-медика. 1914 року до нього зголосився студент медичного факультету Київського імператорського університету Святого Володимира. Проте Йосип Дейч зауважив, що студент, а це був майбутній письменник Михайло Булгаков, іронічно посміхався, коли Йосип Якович заговорив з кимось із пацієнтів чи домашніх українською мовою, та ще й, при співбесіді, дозволив собі один із жартів, що принижував українську мову. То ж доктор негайно вказав кандидатові на двері [17]. В будинку Йосипа Дейча влаштовувалися мистецькі вечори, на яких виступали українські музиканти, поети, актори. На одному з таких вечорів прочитав свій перший вірш молоденький Максим Рильський [36]. Згодом Максим Тадеєвич

став щирим другом «на все життя» сина Йосипа Яковича Олександра Дейча, відомого театрального критика, доктора мистецтвознавства, професора Київського університету [...].

Попри хворобу, яка, будь-що-будь, прогресує, попри негативні емоції, пов'язані з доглядом за хворим другом Сергієм Мержинським і його смертю, Леся увесь час «на колесах». В лютому 1900-го вона в Мінську, згодом – у сестри Ольги в Петербурзі, де мешкає в гуртожитку Вищих жіночих медичних курсів, а пізніше – в Дерптському університеті, в березні – в Ризі, згодом – в Києві, де позує Іванові Трушеві до портрету. Далі – Гадяч, в липні – знову Петербург, у вересні – Мінськ, догляд за хворим Сергієм Мержинським, у тому ж таки вересні – Київ, Петербург, в жовтні – Дрезден-Берлін. В січні 1901-го Леся знову в Мінську, де, в березні цього ж таки року відправляється Мержинського в останню дорогу. В квітні – інтенсивна громадська праця у Львові, зустрічі з І. Франком, М. Павликом, І. Трушем, в квітні – Чернівці – гостина у Ольги Кобилянської, в травні – Кімполунґ, в червні – знову Чернівці, тоді – Вижниця, в липні – знову Львів, Вижниця, Чернівці, Київ [23]. І всюди – зустрічі, доповіді, реферати, дискусії, праця над черговими творами. Погодьтеся – надто велике навантаження навіть для цілком здорової жінки. Ольга Кобилянська запросила Лесю Українку до себе в гості до Чернівців, куди запрошена прибула 13 червня 1901 року. Тут Леся Українка гостювала понад місяць, досить добре себе почувала. То ж, за порадою товаришки Ольги Кобилянської вона вирішила піднятися ще вище в гори, а саме в Буковинську Гуцульщину до Кімполунґу, де поселилася в будинку Йоанни Нізнер і жила там до 24 червня 1901 року. Тут, либонь, Леся вперше закохалася в гори. З її кімнати відкривалася чудова панорама гуцульських вершин Рунґу та Маґури. А проте, перше захоплення змінилося розчаруванням – настала сльота. Гори вкрилися пеленою мряки. Через те 20 червня Леся повернулася до Чернівців, а згодом, за порадою лікарів, в супроводі свого майбутнього чоловіка Климента Квітки, виїхала спочатку до Вижниці, а згодом - в «інші гори» в Буркут на Галицькій Гуцульщині, щоб там милуватися новими краєвидами гір і зміцнити своє здоров'я. Дорога на Буркут пролягала мальовничими околицями, через Вижницю, Кути, Криворівню, Жаб'є. Ця дорога виявилася обтяжливою для хворої Лесі, проте краса гір, мальовничий одяг і приязне ставлення гуцулів компенсували всі труднощі подорожі. Вони зупинилися в Буркутському

санаторії. Незабаром Леся почала набирати вагу, стала менше кашляти, припинилися кровотечі з горла. Мабуть спрацював ефект оротерапії – відкриття резервних капілярів легень. 25 липня 1901 року вона написала листа батькові, в якому поділилася з ним своїм враженням про санаторій, його лікувальні властивості, чисте здорове повітря, яке дозволяє їй легко дихати. *«Повітря тут помітно інакше», пише Леся, «ніж в Долині, якесь прозоре і легке, але не різке. Я тут чогось краще бачу і далше. Добре тут те, що куряви зовсім немає, бо нема вулиці, а стежки тільки і всього одна проїжджа дорога, то й по тій мало хто їздить, бо тут людей мало, тут всього чотири домики в лісі...[104]. Тут єсть натуральна залізна шипуча вода, досить добра на смак, але я ще не дуже її п'ю, бо не знаю, як і скільки її пити (тим часом сьогодні взяла з неї ванну), а завтра піду до доктора, то буду знати. Доктор тут не «казенний», а незалежний, сам приїжджий, і се краще, бо такому можна більше вірити, – йому нема інтересу в тім, чи хто тут буде жити і пити воду, чи ні. Приїжджі тут все більше русини з Галичини і з Буковини, всі живуть дуже в згоді один з одним і, як видно, не скучують, обстановка привітна і не больнична, та й не курортна в тім смислі, що тут кожний може одягатись, як хоче, і нема де показувати шик, хоч би хто й хотів, бо нема жадної «музики», «курзала» і т. і., хіба що гойдалка та Kegelbahn нагадують якусь дачну культуру, більш нічого.*

Тепер я пишу в самій «натуральній» обстановці, в лісі (за 50 шагів від моєї хати), під величезною смерекою, і навколо самі тільки дерева та папороть, птаці співають, Черемош шумить, а з ним навперейми шумить отой залізний потік, що то, власне, Буркутом зветься. Якби не сей шум, було б зовсім тихо, людей не чуть, вітру нема (він тут рідко буває, гори не пускають). Як я тут не поправляюсь, то вже не знаю, якого мені клімату треба. Той доктор, що тепер сюди з сім'єю приїхав, вибрав се місце, перебувавши перед тим в різних курортах тутешніх і заграничних, і знаходить, що тут клімат рівніше, ніж в більшості швейцарських санаторій, бо високість положення самої колонії така сама (1000 м), але там близькість снігових вершин занадто понижає температуру, а тут снігу нема (хіба трохи на Чорній горі, але то ще досить далеко звідси) [104].

До Буркута (нині-Кваси Рахівського району) Леся Ураїнка приїхала з другом Климентом Квіткою. Того часу «закладом

купелевим» завідувала Теофіля Лакуста, яку тут називали «газдинею курорту». Згаданим у листі лікарем, медичним

опікуном санаторію був відомий український лікар **Володимир Кобринський** (1858 – 1942). Він народився в с. Мишині на Коломийщині, в сім'ї відомого громадського діяча священика Йосафата Кобринського, педагога, засновника Народного Дому в Коломії і автора одного з перших букварів українською мовою. Вищу медичну освіту здобув у Відні (1880-1887), в університеті був секретарем, а згодом заступником голови студентського Товариства

«Січ», врешті його іменовано почесним членом цього товариства. Після належної шпитальної практики виїхав до Хорватії, де виконував обов'язки окружного лікаря і судового експерта.

Повернувся на батьківщину 1891 року і розпочав приватну практику в Коломії. 1910 року став членом-засновником Українського лікарського товариства. Декілька років працював у Львові, згодом знову повернувся до Коломії, де став членом першої управи Українського народного дому. Добре знався на народних методах лікування. Допомігав етнографові Володимирові Шухевичу в складанні етномонографії «Гуцульщина», відредагував її розділ «Гуцульське лічництво». Надавав медичну допомогу Іванові Франку, його дружині та сестрі, Лесі Українці, Володимирові Гнатюку, Михайлові Грушевському, Іванові Трушеві, підтримував з ними дружні стосунки. Впродовж літніх місяців В. Кобринський майже безвиїздно мешкав в Квасах разом з дружиною та сином, обслуговував пацієнтів санаторію. Був автором низки статей з медицини. Помер і похований у Коломії [59,70, 73].

Стан Лесі в горах значно покращився, вона навіть самостійно зійшла на вершину висотою в 1500 м. Але зближається несприятлива для Лесі осінь, тож 18 листопада 1901 року вона прямує через Венецію на лікування до Сан-Ремо, де поселяється у далеких родичів Садовських в віллі «Наталія». Опікується хворою лікар **Невадуров** [7, 23]. Знайти будь-які дані про цього лікаря в доступних джерелах

інформації не вдалося.

В травні 1902 року Леся Українка на два тижні повертається в Швейцарію, щоби проконсультуватися у провідних медиків. 12 травня 1902 року вона пише із Сан-Ремо батькові: *«Тільки що був у мене доктор, і я ще раз радилася з ним про свої подорожі. Він мені не радить їхати у Флоренцію й Рим, бо трудно сподіватись, щоб я могла там не втомитись, а втома може зруйнувати багато з того, що здобуто тут. Отже, не поїду. Може, будуть коли щасливіші часи, тоді поїду в Європу туристкою, а тепер уже буду їздити пацієнткою. В Швейцарії теж рекомендується мені в зайві екскурсії не пускатись. З лікарів-світил мій доктор рекомендував мені prof. Sali в Берні (більше практик) і prof. Eichhorst'a в Цюріху (теоретик і практик, рівний Нотнагелю по європейській славі), – про сих обох професорів я і раніше чула. Отож поїду і в Берн, і в Цюріх – два тижні часу буде досить для сеї подорожі [105].*

В Цюріху Лесю Українку консультує відомий професор-медик Герман Айхгорст, а в Берні – визначний лікар Герман Салі. **Герман Людвіг Айхгорст (Eichhorst)** (1849-1921), німецько-швейцарський лікар, фахівець з внутрішніх хвороб, народився в Кенігсбергу в сім'ї службовця, закінчив Альбертівський університет в рідному місті. Був асистентом професора Фрідріха Теодора фон Фреріхса в Берліні, 1873 року захистив дисертацію на ступінь доктора медицини. 1876 року

його запрошено читати лекції, як професора шкірних і дитячих хвороб, в університеті Єні, а наступного року – на посаду консультанта медичної поліклініки в Гетінгенському Університеті Георга-Августа. Від 1884 року Герман Айхгорст займає кафедру внутрішньої медицини в Цюріху, поєднуючи цю посаду з керівництвом Медичними Клініками Цюріха. 1890 доктора Айхгорста обрано дійсним членом Леопольдівської Академії Природознавців «Leopoldina». Він – автор двох підручників з внутрішньої патології та терапії: *Handbuch der speziellen Pathologie und Therapie*; 1883; *Lehrbuch der praktischen Medizin innerer Krankheiten*; 1899 [135]. Професор Айхгорст був інтерністом з широкими поглядами, його цікавили питання неврології, гематології. Відомі його капітальні

праці: «Прогресивна перніціозна анемія» (1878); «Трофічний вплив блукаючого нерва на серцевий м'яз» (1879); «Керівництво зі спеціальної патології і терапії в двох томах» (1833-1834); «Підручник з фізикальних методів дослідження і внутрішніх хвороб» (1889,1896), перекладений французькою і російською мовами; «Підручник з практичної медицини внутрішніх хвороб» (1899), перекладений англійською, італійською та іспанською; «Гігієна серця у здорових і хворих» (1904) та інші. Відомі омоніми тільки Айхгорста, м'язова атрофія Айхгорста, неврит Айхгорста [136].

Герман Салі (Sahli) (1856-1933) – швейцарський лікар, фахівець з внутрішніх хвороб, неврології, гематології, член престижної Леопольдівської академії природознавців. Закінчив класичну гімназію в рідному Берні з природознавчо-математичним ухилом. В 1874-1878 роках вчився на медичному факультеті Бернського університету у таких вчених, як Гайнріх Квінке, Теодор Кохер та Теодор Лянґганс. Розпочав працю асистентом клініки педіатрії в Берні. Удосконалював свої знання та навички з лабораторної техніки в Ляйпцигу і Відні. У Відні, Лондоні і Парижі вивчав суміжні дисципліни: отологію та ларингологію, офтальмологію та дерматологію.

Повернувшись після наукових мандрівок в рідний Берн, поновився на посаді асистента і 1882 року захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора внутрішньої медицини. 1888 року Салі став ординатором (головним лікарем) університетської клініки внутрішньої медицини. На цій посаді працював до 1929 року.

Сфера наукових зацікавлень Германа Салі незвичайно широка. Він вивчав особливості кровообігу за нормальних умов та при різних хворобах, уточнював локалізацію в мозку дрібних ядер м'язів рук. Його перу належать праці з масового, спричинену анкілостомозом, захворювання на анемію робітників, зайнятих на будові

Готардського тунелю, вперше застосував в гастроентерології феноловий ефір саліцилової кислоти – салол, запропонував масаж живота залізними кулями при кишковій непрохідності. Описав клініку апендициту, об'їгнував застосування секрету п'явок при тромбозах. 1988 року вийшов друком його ґрунтовний підручник з інфекційних хвороб. А проте найбільшою мірою Герман Салі увічнив своє ім'я в гематології. Вершинною працею Салі став підручник з клінічних методів обстеження (1894). Він вперше розробив дослідження функції шлунка, 1902 року запропонував методику колориметричного визначення рівня гемоглобіну в крові, названу його ім'ям (гемоглобінометр Салі), а також методики підрахунку еритроцитів (піпетка Салі) та тромбоцитів. 1906 року вийшла друком капітальна праця Германа Салі, присвячена питанням імунітету у хворих туберкульозом та застосуванню туберкуліну в їх лікуванні. В останні роки життя Герман Салі займався питаннями єдності та взаємодії фізичної і душевної складових в патології (1931). Всього відомо 178 його наукових публікацій. Заслуги вченого увічноно наданням астероїдові 2088 імені Sahlia [139]. В листах цього часу Леся пише: *«Можливо, що я ще й надовше лишуся в Швейцарії, принаймні, так радив Sahli, бо він думає, що я за літо можу до кінця поправитись, настільки, щоб зимою вже нікуди з дому не їздити. Він знаходить у мене вже тільки наслідки бувшого процесу і каже, що мені мало бракує до повного виздоровлення та що все ж варто сього повного виздоровлення досягти. Шкода тільки, що він спішився дуже й хапався і через те не все мені вияснив, що варт було б. Так я не встигла порадитись про подорож морем і про деякі комбінації життя дома (можливо, що то тільки, не знаючи київського «режиму», можна так оптимістично відноситись до мого повороту на зиму в Київ). Ну, та я ще тут в Eichhorst-a допитаюсь про ці деталі. Коли справді можна буде зимою (восени, як Sahli каже) вернутись додому, то, може, я й подамся в Швейцарські гори, а як ні, то таки поїду тепер додому, - без крайньої потреби чи примусу трудно 1½ роки просидіти за кордоном, та ще в таких далеких і чужих сторонах, та ще й без компанії, та ще й без роботи (і Sahli не радить ще братись до роботи)...*

P.S. Була в Eichhorst-a. Радить їхати тепер морем додому, а на зиму виїхати знов на полудне. Я, на його думку, сливе здорова, а та зима піде вже на повну гарантію. Отже — їду [106]. Здається, я Вам ще не написала про скутки моєї

подорожі до Швейцарії. Отже: Sahli мені сказав, що я сливе здорова, що єсть тільки жорсткість дихання, яко наслідок минулого процесу в прав[ому] легкому, але що й те мусить минути, тільки слід ще який час стерегтись. Радив він мені лишитись на літо в горах швейц[арських] з тим, щоб на осінь або на зиму вернути додому і до роботи. Я було дуже задумалась, але потім рада проф. Eichhorst-a в Цюріху (аналогічна раді мого лікаря в С. Ремо) взяла гору: власне, він радив краще на літо вернути додому, а на зиму знов удатись на полудне, бо хоч він думає, що я вже вигоєна, але вважає, що слід здобути гарантію від рецидиву, та й взагалі радить обачність при такій організації, як моя (анемія, минулі туберкулічні процеси в костях, істерія) [108]. Професор Салі обстежив Леся і порадив ще раз поїхати в Італію на лікування. По дорозі додому вона зупиниться в Відні, де її проконсультує професор Нотнагель. Той самий Нотнагель, про якого Леся негативно відгукнулася в листі до М. Павлика, датованому січнем 1895 року [86]. «Нема гірше, як дурний лікар, часом більше пошкодить словами (знаєте, ота лікарська щирість, як

у Нотнагеля!), ніж pomoже рецептами. Можливо, цього часу Леся вже змінила свою думку про Германа Нотнагеля та щодо того, чи повинен лікар казати пацієнтові все про стан його здоров'я.
Карл Вільгельм Герман Нотнагель (1841-1905), визначний німецький терапевт і фармаколог, народився в селі Ноймарк провінції Бранденбург (нині – Старе Лісогурки західнопоморського воєводства (Польща) в сім'ї аптекаря. У 1859-1863 роках навчався в Берлінському

університеті Фрідріха Вільгельма (нині Гумбольдтський університет Берліна), де захистив працю для отримання наукового ступеня доктора медицини. Працював асистентом провідного німецького терапевта Ернста фон Лейдена (Кенігсберг), 1866 року отримав посаду приват-доцента, а 1868 - 1870 років відбував військову службу, як військовий лікар. 1872 року його призначено ординарним професором кафедри медичної поліклініки та медичної фармакології у Фрайбурзі, 1874 року - керівником медичної клініки в Єні, а 1882 року - професором університетської клініки у Відні. Вирізнявся широким поглядом на проблеми медицини, включно з

неврологією, ендокринологією. Особливою популярністю користувалася його праця з клінічної фармакології «Handbuch der Arzneimittellehre» (1870). Загалом тематика його публікацій досить широка і стосувалася уражень центральної та периферичної нервових систем, ендокринних розладів, хвороб серця, органів травлення. Його ім'ям названо один із синдромів, характерних для пухлини мозку: іпсилатеральний параліч окорухового нерва і контрлатеральну мозочкову атаксію. Як вже згадувалося, особливою популярністю користувалася його наукова робота «Керівництво по фармакології», яка неодноразово перевидавалася (останні видання - спільно з професором Россбахом); її перекладено багатьма мовами. Крім цього, Герман Нотнагель оприлюднив цілу низку різноманітних клінічних досліджень з недуг мозку, серця, кишківника, а також про епілепсію, Аддісонову хворобу та ін. [137]. Праці Г. Нотнагеля перекладено англійською, французькою, італійською, португальською і польською мовами. Спільно зі своїм вчителем фон Лейденом він видавав фаховий журнал з внутрішньої медицини «Zeitschrift für Klinische Medizin», був засновником і першим головою Віденського товариства внутрішньої медицини. Похований на протестантському цвинтарі в Відні [137, 138]. З рекомендації професорів Айхгорста і Нотнагеля в жовтні 1902 року Леся Леся знову їде на лікування до Сан Ремо, де залишається до травня 1903 року. Проте стан хворої не кращає, а навпаки... В лютому 1903 року вона пише Ф. В. Волховському: *«Простіть, що я не написала Вам, чому затрималась з перекладом, та прикро було ї писати. Справді, я була занедужала (вже ї тоді, як Вам писала, почувалася зле, та думала – минеться), аж до кровавого кашлю дійшла, чого вже давно зо мною не бувало. Через те мусіла на якийсь час покинути всяку роботу, та ї тепер [не] беруся до неї, хоч маю її багато [109].* 16 лютого Леся пише до швагра М. В. Кривинюка: *«Я Вам скажу під великим секретом від всіх родичів (не виключаючи і тітки з Окс[аною] і Лілі навіть), що з половини декабря, аж до передостатнього тижня я мала зле, гірше, ніж торішньої зими і минулого літа: безсоння і нерви заїдали, температура все була понад 37°, схудла гірше, ніж позаторік (коли вперше тільки що приїхала в С.-Ремо), мала два бронхіти і закінчила те все кривавим кашлем, - після такого закінчення мені чогось стало ліпше, і я почала поправлятись, може того, що тижнів на два покинула всяку роботу (по лікарському наказу), енергичніше*

взялась до ліків, та й лікар, покинувши свій страх перед наркотиками, перебив мою звичку до безсоння морфієм і хлорал-гідратом, так що я стала спати нормально. До того ж з початку лютого погода зовсім встановилась (а то часто мінялась і бувало навіть холодно в хаті), настало зовсім літо. А головне, деякі причини, що викликали гостро-нервовий настрій, тепер зникли, або, принаймні, притихли і, певне, се мені допомогло, принаймні, стільки ж, як і наркотики. Лікар думає, що всі мої біди головне з нервів походили, хоч воно, власне, від того не легше, бо часом від нервів трудніше викоруватись, ніж від сухот... зрештою й сухоти **часто починаються власне з нервів і ними живляться** [110]. Тож Леся знову прямує до Цюриха до професора Гюгенена, а потім – до Відня, порадитися з професором Нотнагелем, як з психіатром.

Густав Г'югенен (Huguenin) (1840-1920), швейцарський інтерніст, психіатр і ентомолог, народився в лікарській сім'ї. Студіював природничі науки і медицину в університетах Цюриха, Праги і Відня. Його вчителями були Вільгельм Грізінгер, Антон Бірмер, Теодор Більтрот. 1867 року захистив дисертацію на вчений ступінь доктора медицини, присвячену станові залоз і лімфатичних фолікулів кон'юнктиви при трахомі. Від 1872 року - звичайний професор психіатрії і директор психіатричної лікарні Burghötzli. 1874 року Густав Г'югенен

отримав також звання професора внутрішньої медицини і посаду директора Кантональної лікарні Цюриха. 1883 року захворів на туберкульоз, але не залишив лікарської практики, як на батьківщині, так і в Алжирі, на Корсиці, в Італії, вочевидь поєднуючи лікування з вивченням проблем туберкульозу.

Відомі його підручники з анатомії та клініки хвороб нервової системи (1873), патології мозку та його оболонок (1876), а також праці з лікування термальними водами Швейцарії (1893). Окрім медицини Густав Г'югенен займався ентомологією і залишив природничому музеєві Цюриха велику колекцію комах [142]. Вочевидь і цей професор не порадив Лесі нічого окрім кліматотерапії. Дві зими в Сан Ремо не дали відчутного результату. В листі до М.

Кривинюка вона пише: *Не в пору мені полеміка, бо нерви мої остатніми часами капризують і здоров'я взагалі часом поскрипує, був і бронхіт, а потім з місяць t° трималась на 37° і вище (до $37,7$), се не який і «жар», але як цілий місяць так триває, то таки воно томить, не дарма увесь італ'янський «жир» (1 kilo) назад спустила. Ну, та може, за остатні два тижні і знов поправилась, не знаю ще. Поскрипувало і в грудях, приходилось йодом мастити, чого ненавиджу! Правда, було раніш холодно і вітряно (щось таки пробилось з півночі), але тепер знов погода і тепло, то вже, може, буде гаразд [107]. Куди їхати? Знову в Італію, чи, може, в Єгипет? Проте постають серйозні фінансові обмеження. Ще й, до того, батьки не схвалюють лесиної дружби з молодшим за неї, хворим на туберкульоз і досить безпорадним у побутових справах Климентом Квіткою, який, на їх думку, аж ніяк не зможе забезпечити Лесі достойного життя і адекватного лікування. А проте донька наполягає на своєму. Климент Квітка отримує посаду в Грузії. 30-31 квітня 1903 року письменниця бере участь у відкритті пам'ятника Іванові Котляревському в Полтаві, де зустрічається з багатьма українськими діячами культури. Перебування в Італії впродовж двох зим (1902 і 1903 років) не оправдало себе. А Україна сприятлива для стану її здоров'я лише в теплу пору року. Але Климента Квітку призначено в Тбілісі на посаду помічника секретаря окружного суду. То ж Леся, попри несхвалення батьків, їде з «Кльонею»: до Одеси потягом, а далі, разом з Климентієм, – морем. Незабаром на неї звалюється навий удар – помирає від пневмонії улюблений брат Михайло.*

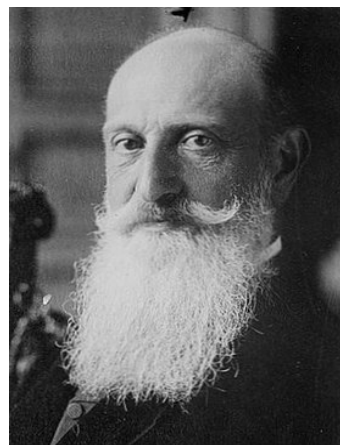
Леся захопилася горами ще перебуваючи на Гуцульщині. Грузію ж вона полюбила заочно, ще до приїзду сюди - завдяки грузинському студентові Несторові Гамбарашвілі, який квартирував у будинку Косачів у Києві. Леся навчала Нестора французької мови, вона прищепила йому любов до України, а він їй - любов до Грузії. Проте, ще більше враження справила Лесю безпосередня зустріч з Кавказькими горами. Їй здавалося, що неприступні верхи і грізні фортеці захистять її від хвороби, з якою вона вже стільки часу бореться. Справді, вона почувалася тут набагато краще, ніж дома, чи, скажімо, в Єгипті, або в Італії, куди теж виїздила на лікування. Леся приїхала до Грузії разом зі своїм нареченим Климентом Квіткою у вересні 1903 року. Кльоня, як вона його називала, теж страждав від легеневого туберкульозу. Разом з Климентієм Лесяжитиме у Тифлісі, Телаві,

Кутаїсі, Хоні, Сурамі. Загалом, інформація про перебування Лесі та Квітки на Кавказі скупа [...].

Перебування в Грузії позитивно вплинуло настан здоров'я Лесі. Перед від'їздом, в квітні вона відвідала лікаря, який констатував покращення стану легень. 1905 року Леся проводить літні місяці на Полтавщині, в Києві і на Волині, а 11 жовтня їде до Петербурга доглядати хвору на тиф сестру Ізидору Бере участь у демонстраціях непокори і виступає зі статтею про автономію України. В лютому 1906 року вона пише сестрі Ользі і її чоловікові: *Все дуже одноманітне: того посадили, того обтрусили, того ще раз посадили, того знову потрусили — от і все. Так, напр[иклад], пішли ми на іменини до Оксани, а вийшли в 3-й год. ночі від неї, бо крім званих гостей прийшли ще й незвані та й держали званих вкупі з господарями, поки «перерыли все перинь», ну, а тоді випустили по домах і вважають, певне, се великим великодушиєм з свого боку. При тому було багато смішного, але про се краще в белетристичній формі написати. Тепер часто ні за що, ні за про що хапають, як от було з доктором М[ережинським?] — тиждень продержали незвісно за що, потім випустили, ні слова не сказавши, — будь мол и тем доволен... [111].* Вночі з 17 на 18 січня 1907 року жандармське управління впродовж шести годин проводить обшук в помешканні Косачів. Заарештовано Лесю Українку, її сестру Ольгу, Миколу Лисенка, Бориса Грінченка. Закрито «Просвіту», заборонено українську видавничу справу і шкільництво. Усе це, звичайно, відбивається на здоров'ї Лесі.

А проте, в березні 1907 року лікар **Фаворський**, до якого звернулася Лариса Петрівна стверджує, що процес в легенях припинився, але, враховуючи загальний поганий стан здоров'я, доцільно поїхати на лікування в Крим. В доступних джерелах інформації є досить багато прізвищ Фаворський, серед них лише декілька лікарів: Олексій Васильович, невролог (1873-1930) ніколи не проживав в Україні, Олександр Михайлович (1956-1889) та Максим Андрієвич (хірург, 1804-1867) в 1907 році вже не жили. То ж особу лікаря Фаворського, який консультував Лесю Українку, встановити не вдається. Ще напочатку ХХ століття у Лариси-Лесі стали помітними і прогресували розлади сечовидільної системи, запідозрено туберкульоз нирок. З цього приводу вона звернулася до професора Ізраеля, берлінського хірурга. Не знаємо, на що вона надіялася: на видалення хворої нирки? А може – на лікування

туберкуліном? **Джеймс Адольф Ізраель** (1848—1926) - німецький лікар єврейського походження, хірург-новатор, уролог та нефролог. Медичну освіту отримав на медичному факультеті університету Фрідріха Вільгельма в Берліні, спеціалізувався з хірургії під керівництвом відомих хірургів Бернгарда фон Лянґенбека та Людвіґа Траубе, захистив дисертацію на звання доктора медицини.

Служив військовим лікарем під час франко-прусської війни 1870-1871 років, якийсь час працював асистентом в Віденській єврейській клініці, згодом – старшим лікарем Берлінської єврейської лікарні. 1882 року провів першу операцію на нирці, 1894 року обраний про сором.

Був піонером антисептики, розробляв хірургічне лікування гідронефрозу та раку нирки, описав актиномікоз нирки та виділив його збудника, названого згодом *Actinomyces Israeli*. Не цурався і пластичної хірургії, зокрема – ринопластики. Опублікував 170 наукових праць, зокрема – в журналі «Folia Urologica», одним з організаторів якого він був. Спроектував і реалізував ідею першого санітарного потягу – шпиталю на колесах. Лесі професор порадив консервативне лікування, передусім – тривале перебування в Єгипті. Але поки що Леся і Климентій їдуть до Грузії. Не знаємо імен лікарів, які їх там лікували, в листах вони – безособові, навіть прізвищ їх Леся не повідомила.

В листопаді 1907 року Леся знайшла собі нового лікаря, німця Тамбурера. Він діагностував у Лариси Петрівни туберкульоз нирок, правдоподібно – сечового міхура, та рекомендував промивання сечових шляхів розчинами уротропіну та гелмітолу. *Зо мною есть одна перемена до лучшего: знайшла я собі тут одного лікаря-німця (я таки в німців вірую), спеціаліста по хворобах ниркових, і він мені сказав — хоча він і хірург — що різати мене чи «пришивати» не треба, тільки треба на особий лад промивати. І хоч се промивання досить неприємна процедура, то я вже й за один раз почула від нього користь, то нехай уже миють, нічого робить, усе ж таки се лучче, ніж різати та шити. Цілий тиждень, по наказу сього лікаря, «большею частию лежала на кровати» і через те дуже запустила усяке писання, і листи, і*

шиття, то тепер потрошку надолужаю [112]. Вчора лікар **Тамбурер** уже теж казав, що є мені надія і без операції вигоїтись. Тепер, на моє щастя, є моє головне лікарство – сонце. Оце вже кілька днів погода зовсім весняна (в затінку +13° R, на сонці до +29° R), і я, скільки сонце дозволяє, печуся на своєму балконі та й чую, що «сила вступає», навіть апатія моя трохи подалась і я почала децю пописувати, все це разом поправило й настрої. Завважила я, що найбільш мені шкодить ходня, отож я і не ходжу сливе нікуди. Та й сидіти стараюсь тільки відхилившись (через те так погано пишу), а більше таки полежую (думаю оце купити собі солом'яний шезлонг, щоб і надворі лежати). Через те і «на провірку» не поїду, хіба що погіршає, бо либонь більше мені було б шкоди від тряски та втоми, ніж користі від діагнозу. Зроблю поки що тут кілька провірочних аналізів (так радить д[окто]р Тамбурер), то, може, й тут що виясниться, – якби ж стан мій перемінився і треба було б помочі, то я обіцяю про се щиро написати [114].

Як і в інших випадках, в цитованому листі Леся Українка не подає навіть імені чи ініціалів лікаря, що значно утруднює пошук. Усе ж таки, вдалося довідатися, що ініціали лікаря

російською звучать «П.А.». Єдиним документом, де можна знайти бодай скупі дані про діяльність П.А. Тамбурера в Ялті є «Отчёт правления Ялтинского благотворительного общества, состоящего под августейшим покровительством Её Императорского Высо-

CHAPTER LVII.

SANATORIA FOR CONSUMPTIVES IN RUSSIA.

Name.	Locality.	Beds.	Opened.	Payment in Roubles.	Free Beds.	Open.	Physician.
Imperial Sanatorium	Halila, Finland	32	1891	(40-75 per m.; 10 beds @ 25 per m.)	44	whole year	Dr. J. G. Gabrilovitch
Alexander Maria Nikolaj	" "	25	1893				
Otwozk Sanatorium	Otwozk, Poland	120	1895				
San. of the United Russian Doctors	Taitzi, Baltic Province	31	1893	3-15-3.90 per d.	—	whole year	Dr. J. Geisler
Evangelical San.	Pitkajarvi, Finland	50	1897	40-60 per m.	20	whole year	Dr. M. K. Verbitsky
Section for Cons., Ponsnansky Hospital	Lodz, Poland	28	1898	75 per month	—	whole year	Dr. A. v. Pezold
San. for Poor Hebrews	Kieff, Bojarka	8	1899	free	—	whole year	Dr. S. Sternling
Gastria Sanatorium	Yalta, Crimea	57	1899	free	—	12 v.-15 viii.	Dr. S. L. Charol
Zauslar Pension for Poor Sick Visitors	" "	24	1900	125-220 per m.	—	whole year	Dr. J. F. Lebedev
Emp. Alexander III. Sanatorium	Massandra, Crimea	22	1900	40-65 per m.	2	1 ix.-31 v.	Dr. P. A. Tamburer
San. for Cons. in Gul-ripsch	Suchum - Kale, Caucasus	30	1901	40 per month	2	15 ix.-1 v.	Dr. M. W. Dempel
Nummela Sanatorium	Röykka, Finland	100	1902	40-50 per m. 3-15 Fin. mks. per day	—	10 cold ms. whole year	Dr. S. S. Jemeljanov
San. for Cons. in Takaharju	Punkaharju, Finland	70	1903	3-7 Fin. mks. per day	6	—	Dr. A. v. Bonsdorff
San. for Consumptives	Gagry, Caucasus	72	Shortly	100-150 rbles. per day	24	—	Dr. K. Brax
		40-50	1904		—	—	Dr. E. J. Schapschal

чества Великой Княгини Ксении Александровны за 1903 год» [50], що його виявлено в Ялтинському будиночку-музеї А.П.Чехова. В цьому документі **доктор П. А. Тамбурер** згадується

тричі: як член комітету з побудови пансіону «Яузлар», як лікар для бідних і як лікар дитячого притулку імені М.Г.Нестеренка. А ще «Dr. P.A. Tamburer» фігурує в огляді «Санаторії для хворих на туберкульоз» [133]. Таблиця з переліком санаторіїв для хворих на туберкульоз в Росії; доктора П. Тамбурера позначено, як лікаря Ялтинського санаторію для вбогих хворих на туберкульоз з місячною винагородою в 40-65 рублів. Таблиця з книги («Sanatoria for consumptives»). Щоправда, вдалося віднайти сліди ще однієї особи з ідентичним прізвищем та ініціалом «по-батькові», теж лікаря, точніше лікарки-стоматолога Лідії Олександрівни (Александровны) Тамбурер, старшої товаришки-наставниці російських письменниць - сестер Марини і Анастасії Цветаєвих [15]. Про її ступінь спорідненості з доктором П. А. (Александровичем?) Тамбурером можна хіба що здогадуватись. В листі з Телаві до Г. М. Комарової 23.02.1909 р. Лариса Петрівна ще раз згадує про консультацію, отриману від Берлінського професора Ізраеля: *«Щодо мене, то і тутешній лікар так, як Ізраель, не квапиться приступатись до мене з туберкуліном і взагалі воліє мене ніяк не зачіпати, бо людей з такою «рідкою» слабкістю, як у мене, - він сам признається, - бачив тільки двох за весь свій вік і не знає, як з такими обходитися. Тим часом се шкода, що нема хоч яких паліативів, бо досить мене мучать всякі болі в поражених місцях і те, що раз у раз нудить (сього торік не було), але, видко, окрім Єгипту, нема мені лікарства, бо приписаного мені іхтіолу не приймає мій організм, а від сироліну виразних наслідків не бачу. Через те я все марю про Єгипет, хоч то ще річ далека (на весну ж туди не їдуть, а літом там, кажуть, витримати не можна), але вже збираю відомості про нього. Оце виписую собі Бедекера (Guide d'Egypte), а крім того, хотіла б я ще й через людей допитатись, де і як там саме живуть і лічаться хворі люди... Мені вже хочеться скоріш мати відомості про Єгипет, щоб мати виразне поняття, коли і з якими засобами треба туди збиратися, так мені наче було б легше жити (се, може, просто каприз хворої)...* [115].

В тому ж таки листі до Г. М. Комарової Лариса Петрівна писала: *«...Живемо ми тут трохи більше як два місяці, а вже дві квартири перемінили. Тут таки трудненько врядитись скільки-небудь «по-європейськи», бо тут таки недармо Азія. «Проза життя» тут здобувається тяжко, зате поезію і здобувати не треба, сама оточає навколо; от з моєї хати*

видко весь Дагестан, величний білоголовий кряж, він далеко, верстов за сорок, але в ясні дні й місячні ночі він присувається так близько, що аж страшно робиться, він тоді, наче привид новоствореного світу, здається легшим від хмар і прозорішим від льоду... По другий бік у нас Гамборські гори, теж чималі, але проти Дагестану – то вже ідилія. В самому Телаві багато руїн старосвітських (це була колись столиця царів Кахетії), посеред міста ціле замчище з вежами, з зубчастими мурами, воно мені нагадує Луцький замок і моє «отрочество»... І в кождім куточку міста є своя руїна – то давня каплиця, то церква сторожова. Але, крім руїн, є ще багато новітніх пусток, що лишились, либонь, після великого лихоліття і не встигли покрити поезією давності своїх злиднів. Багато тут садків і виноградів (тут люди тільки вином і живуть), але то переважно по краях міста, а в середині тісно, камінно і брудно – по-азіатськи... Люди – грузини-кахетинці – привітні й гречні, та рідко приходить ся з ними як слід розговоритись, бо здебільшого вони тільки свою рідну мову знають... Ми мало з ким знайомі, живемо більше самі з собою та з своєю бідю. Мучить дуже так далеко жити від свого краю та від родини, звістки про папину слабість просто вбивали мене...» [115].

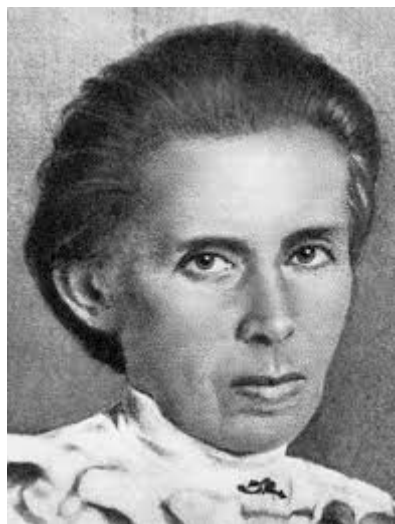
Про тогочасну грузинську медицину письменниця не надто високої думки. В березні 1909 року вона пише матері і сестрі Ользі з Телаві (Грузія): «З медициною тут взагалі слабо: у місті всього одна аптека, дуже дорога і не конечне добра, лікар один, і той не має ніякого довір'я в обивателів, бо його спеціальність – судові «вскрытия», поза якими йому не лишається ні на що часу. Єсть добрий лікар тут в одному «удельному» маєтку, але він в Телаві буває раз на тиждень, а дома його застати дуже трудно, та й живе він за 8 верстов. Ми раз його запрошували, то він Кл'ьоні] децю про горло порадив, а про мене признався, що нічого не може порадить, бо таких слабих він за всю свою практику бачив тільки двоє і не знає, як їх трактувати. (...) Той лікар, що тут його оглядав, казав, як і **тифліський горловий спеціаліст**, що найкорисніше було б йому змінити професію на якусь таку, де б не треба було говорити (яка ж може бути така професія, надто для того, хто не може багато писати?), а коли вже се не можливо, то слід змінити клімат на сухіший, а поки що старатись поза службою якнайменше говорити, а то й зовсім не говорити. Казав, що се не туберкульоз горла (бо нема ні ранок, ні інших ознак), а тільки катар, чи навіть хронічне

перетомлення голосових зв'язок, що ніби часто буває у людей, нахильних до великого кровохаркання, після таких криз, як-от Кл[ьоня] перебув у сентябрі; що се річ уперта і вимагає уваги та обережності, хоча і вигойна. Радив він Кл[ьоні] вприскувати туберкулін і навіть предлагав, що спровадить того туберкуліну сюди з Петербурга, як тільки стане тепло (туберкулін сей не можна перевозити по холоду, бо псується); він каже, що і горло скоріш поправилось би, коли б радикально вилічити легкі. Та ми все-таки трохи опасаємось, бо чували, що ніби се спосіб небезпечний власне для людей з нахилом до «кровоизлияний», – чи ти, Лілеєнько, не знаєш, як саме з тим справа стоїть? Сей лікар думає, що при нормальній t° , як у Кл[ьоні], можна безпечно вприскувати туберк[улін], але він признається, що сам його ще не вприскував нікому, а тільки з літератури знає, як се робиться. Ялтинські лікарі чомусь не пробували того на Кл[ьоні], хоч взагалі там туберкулін широко вживається і тими самими лікарями. Мені ж і сей лікар, видимо, не одважується сього вприскувати, бо взагалі воліє мене не зачіпати, а Ізраель казав, що мені можна б се спробувати тільки в клінічних умовах [116]. То ж знову неможливо встановити особу **«того доброго лікаря»**, до якого зверталася хвора Леся.

У Єгипті Леся Українка побувала тричі, впродовж останніх років життя. Того часу в Єгипет добиралися морем - з Грузії часто пливали пароплави, ціни на квитки були помірними. У свою першу поїздку в 1909 році Українка відвідала містечко Гелуан поблизу Каїра. В січні 1911 року її шлях вдруге пролягає до Єгипту: через Батумі і Стамбул. Леся займалася тут вивченням місцевої історії, перекладами, задля заробітку на прожиття давала приватні уроки дітям і творила. І втретє – напровесні 1913 року. Власне в Єгипті вона написала історичну драму «Бояриня» У квартирі-музеї поетеси на Саксаганського, 97 можна побачити чадру (кажуть, Леся збирала цілу колекцію), квиток єгипетської залізниці, місцеве ресторанне меню і сувенір у вигляді жука - скарабея. 2002 року в відродженій Олександрійській бібліотеці відкрито меморіальну таблицю Лесі Українці [23, 43]. В Єгипті постав цикл віршів Лесі Українки «Весна в Єгипті» [78, с.363-367]. Микола Охріменко (один з її учнів того часу) так характеризує Лесю Українку: «Знайомство мое з Ларисою Петрівною відбулося в перші дні по приїзді. Я був тоді гімназистом IV класу, і Лариса Петрівна запропонувала мені вивчати з нею німецьку мову. Незабаром в Лариси

Петрівни набралось 6—8 учнів різного віку, з якими вона вивчала мови. Лариса Петрівна була дуже жвавою, рухливою, наскільки їй дозволяла хвороба. Туберкульозна інфекція уразила в неї ліву ногу, ліву руку і горло. Вона кульгала, а ліва рука завжди була в рукавичці...(Наведено за Я. Рудницьким [69]). А сама Лариса-Леся пише: «Вигляд мій, либонь, мало змінився (може, трішки худіша, ніж звичайно) і «пригніченості» в виразі нема, та ти ж знаєш, що мене навіть хірургія не здолала надовго пригнітити, і базикаю своїм звичаєм багато, але десь всередині щось ослабло: не можу довго писати, томлюся навіть від інтенсивного думання і часто так непереможно лінуюся, що аж страх за себе бере. Мені здається, що лінощі нормально не лежать в основі моєї натури, а коли вони з'являються, то се завжди є знак якоїсь хвороби. А може, се я просто вже старію? Адже я вже вступила в той, як тепер кажуть, «опасный возраст»... Але ж є багато старших від мене, а проте сильніших і моторніших. Ні, се таки мене минулий рік підбив, може, почасти і тії драми, що я понаписувала, я таки їх несамовито писала, – для них воно, либонь, краще було, а для мене навряд. Ну, та як то через них, то ще нічого, все-таки «произведения», – адже часто жінки через дітей здоров'я втрачають і не жалують про те, а се ж теж «діти», інших же я не маю [119]. Не знаю чому, але навіть торішнього літа, хоч стан мій не раз був гострий, я в перервах могла більше і ліпше працювати, ніж тепер, а тут, чи мене курортний режим деморалізує, чи люди заважають, але робота майже зовсім не йде. Ходити я зовсім не можу безкарно, раз поїхала з конечності в Каїр, то три дні потім хорувала. Більше двох листів у день не можу написати. Ех, інвалід таки з мене. Отож, коли до великоддя не наберуся сили, то вже, певне, не бути мені в Києві, боятимусь розтрясти і ту силу, що маю, а може, спинюся на тиждень в Одесі, і хто з родичів схоче та зможе, той мене там одвідає» [120]. ... не знаю, чи буду я почуватися в силі до такої додаткової подорожі, бо щось моя сила не дуже-то швидко зростає на сей раз. Недавно я важилася і маю 47,8 кіло, се не бог зна яка вага, особливо коли взяти на увагу, що з приїзду я важила 48,7; правда, раз спустилося було і до 46,9, але ото ж тоді й було так, що я вже ні стояти, ні ходити від слабкості не могла. Helmitol мені на нирки, безперечно, помагає (навіть завважаю деякий добрий вплив і на цистит), але я не бачу, щоб мій загальний стан так уже тісно зв'язаний був з нирками, а

хіба ж не все одно, від чого почуватися розклеєною – чи від нирок, чи від якої іншої, може й невиясненої причини. Я починаю думати, що тут просто винен «опасный возраст», в який я вже ж уступила, а коли се так, то тут, окрім часу, ніщо не допоможе, хоч, звісно, і час той нічого веселого принести не може, бо відомо, що принесе «невигойну хворобу» – старощі. Ну, та над сим пицати не приходитьсь, бо се вже доля всього роду жіночого [121]. Ці листи з далекого Єгипту несуть стільки інформації про перебіг лесиної хвороби. Ці рядки належать 42-річній жінці, у якої, здавалося б, якщо не все, то багато ще попереду. А проте жити їй залишилося декілька місяців. Саме той, останній, відведений їй хворобою, відтинок життя вона проведе в Грузії. Ще влітку 1910-го Лесиного чоловіка Климента Квітку, як судового чиновника, перевели до Кутаїсі, столиці Імеретії. «Здоров'я мое нічого собі, тільки *t* знов трошки повищала і вечорами болять ноги», - пише Леся до сестри Ольгив листопаді 1911 р. [118]. Восени 1912 р. вона їде до Єгипту, звідти 23 квітня 1913 р. повертається в Україну. А в травні 1913 р.- знову в Кутаїсі. Здавалося б, ніщо не віщує близького фіналу. А проте... 29 червня Лесі зовсім стало зле. Климентієві Квітці порадили перевезти її в Сурамі, який славився винятково сухим і цілющим повітрям. Телеграфували матері. Олена Пчілка прибула 4 липня і застала доньку в дуже тяжкому стані. І все ж, мозок її плідно працює у змороженому хворобою тілі, незадовго до смерті Леся диктує матері проект своєї драми «На берегах Олександрії». Але, попри те, всі розуміють, що трагічний кінець близько. Хвору радять перевезти до Сурамі, місцевості, відомої цілющим кліматом і чудесними зціленнями безнадійно хворих. Лесю перевозять потягом і влаштовують у винайнятій затишній кімнаті, що виходить вікнами на Сурамську фортецю. Лесюпильно доглядають наймолодша сестра Ізидора, місцева жінка Софія Цукірідзе та **лікар Д. Пашикова** (Пашкова?). Мені дуже хотілося знайти бодай скупі дані про останню лікарку Лесі Українки, проте відшукати будь-яку інформацію про неї в доступних джерелах не вдалося. 19 липня до Сурамі прибула

сестра Ольга, її зустріла на пероні Ісидора. Ні, не блукала Леся гірськими стежками, не обстежувала руїни фортеці та інші історичні місця, як це вона любила робити у Тбілісі, Кутаїсі і Телаві. Їй навіть бракувало сил вийти без сторонньої допомоги на балкон. Їжа на таці біля її ліжка стояла незайманою. Сестра інколи зволожувала її уста водою «Боржомі». Леся все ще була при свідомості і просила щось почитати. О першій годині ночі 1 серпня Леся Українка відійшла у засвіти.

Сурамські жіночки-грузинки спорядили її в останню дорогу. Леся Українка померла на руках матері, сестри Ізидори та чоловіка. На другий день у Сурамі відбулась панахида, яку відправив місцевий священик. Труну із тілом запаяли. Чоловік Софії Цукілідзе знайшов однокінний екіпаж, в якому, під дзвони храми Святої Марії, що височів на горі, її повезли до станції. Обабіч шляху стояли грузини, хрестилися [123]. До Києва поїзд прибув 7 серпня (25 липня за ст. ст.). Того ж дня відбувся похорон. Домовину на катафалку від вокзалу у супроводі поліції відвезли одразу на Байкове кладовище, перед яким процесію очолив священик кладовищної Свято-Вознесенської церкви. Труну понесли на руках шестеро жінок, першими йшли приятельки Лесі України акторки Наталія Дорошенко та Валерія Пахаревська. Лесю Українку поховали на третій ділянці Байкового кладовища між могилами брата Михайла (1869-1903) та батька Петра Антоновича (1842-1909). Через 17 років поруч із батьком поховали матір Лесі Українки Олену Пчілку (Ольгу Петрівну Косач, 1849-1930) [39].

Висновки. Отже, «тридцятилітня війна» з туберкульозом відбиває стан медицини взагалі і фтизіатрії, зокрема, наприкінці XIX і в перших декадах XX століття. Як свідчить листування Лесі Українки, попри значну частоту туберкульозу, його діагностика, та й лікування, були того часу на низькому рівні. Перш за все, якимось дивно байдуже ставилися до контагіозності хворих на відкриту, фіброзно-кавернозну форму туберкульозу. Діагностика опиралася переважно на фізикальному дослідженні: пальці лікаря, стетоскоп – ось основне діагностичне знаряддя тих часів. В музеї історії хірургії в Чикаго окрему вітрину займають особисті речі доктора Рене Лаенека – стетоскоп, циліндр, паличка і, звичайно, його епохальний винахід – стетоскоп. В згаданому періоді розвитку медицини стетоскоп і аускультация за його допомогою відіграли немало роль в покращенні діагностики легеневого туберкульозу. Наприкінці XX століття наш земляк Іван Пулюй з

Тернопільщини відкрив X-промені, що їх несправедливо названо променями спиритного Конрада Рентгена. Перший рентген-кабінет в Києві запрацював 1898 року в лікарні Покровського жіночого монастиря. 1909 року рентген-апарати вже працювали у військовому шпиталі та у приватному Рентген-інституті Вебера і Бергманів. Мали рентгенівські діагностичні апарати і деякі приватні лікарі в Києві [124]. Дивно, що обстежуючи Лесю Українку на зламі століть лікарі не використовували цей новий здобуток діагностичної техніки. В усякому разі, згадок про це немає. Звичайно, за життя хворої поетеси можливості лікування сухіт були обмеженими. А ті, що застосовувалися, наприклад – введення йодоформу у вогнище кісткового туберкульозу, спричинювали хворим даремні страждання за мінімальної ефективності. Туберкулін, на який так надіялася Леся, тобто автоклавована бульйонна культура мікобактерій туберкульозу, запропонований Р.Кохом для діагностики туберкульозу (премія Нобеля 1911 року) став цінним препаратом для діагностики туберкульозу, проте спроба лікування цієї хвороби туберкуліном зазнавала невдачу за невдачею. Показовою може бути спроба доктора Конан Дойля, захопленого дослідженнями Коха, впровадити туберкулін до лікування хворих на туберкульоз. Захоплений цією ідеєю доктор, усе ж таки, зумів тверезо оцінити результати лікування туберкуліном, констатувати його практично нульову ефективність і відмовитись від його застосування [34]. Щойно винайдення антибіотиків, зокрема відкриття Зельманом Ваксманом, родом із українських Прилук, стрептоміцину (1943), а згодом і інших хіміотерапевтичних препаратів, активних щодо туберкульозної палички, стало переломним для лікування туберкульозу. Але Леся цього, на жаль, не дочекалася. Через те на зламі XIX/XX століть і в перших декадах XX-го основним методом лікування туберкульозу була кліматотерапія. В пошуках оптимальних кліматичних умов для сповільнення руйнівної дії кісткового та, згодом туберкульозу дихальної і сечовидільної систем, Леся Українка мандрувала світом: Італія, Грузія, Єгипет якоюсь мірою продовжили її життя, забезпечили бодай якісь умови для творчості. Леся добре почувалася в гірській місцевості, що можна пояснити ефектом оротерапії, лікувальним впливом гіпоксії на судинну сітку легень, а саме з розкриттям, під її впливом, резервних капілярів і навіть формуванням нових судин. Завдяки можливості читати листи Лесі Українки до її близьких: родичів, друзів, можемо скласти

враження про санаторне лікування туберкульозу того часу – здебільшого пацієнти самі забезпечували собі побутові умови, винаймаючи квартири або номери в готелях. Курортологія в підросійській Україні щойно зароджувалася. Читаючи відомий роман Томаса Манна «Чарівна гора» можемо уявити собі санаторне лікування туберкульозу в Швейцарії на прикладі високогірського курорту «Берггоф» [40]. До селищі Давос у Швейцарії, того самого Давос, де нині щороку збираються найвпливовіші люди світу на економічні форуми, відбувається дія роману «Зачарована гора». Ганс Касторп, випускник технічного університету, їде до Давос відвідати свого двоюрідного брата Йоахіма Цімсена і сам залишається на тривалий час пацієнтом цього закладу. Власне через призму його сприйняття ми знайомимося з пацієнтами цього санаторію. Автор роману сам неодноразово відпочивав на швейцарських курортах, тож добре знав ту досить легковажну й вільнодумну атмосферу, що панувала у подібних до «Берггофу» закладах. Проте дозволити собі розкіш тривалого (здебільшого – роками) перебування в комфортному і сучасному, як на початок ХХ століття, санаторії могли хіба що заможні, забезпечені люди. Інші, як наприклад вільнодумний вчений Сеттембріні, були змушеними шукати собі дешеву квартиру. Лесю Українку лімітували кошти, пов'язані з лікуванням за кордоном, та, навіть, і в Криму. Довелося продати належну Лесі власність, довелося хворій тендітній жінці шукати додаткового заробітку. Порівнюючи, проте, курортне населення давоського «Берггофу» і, скажімо, хворих, що лікувалися в іще неоформленому, як куротна місцевість, Криму, констатуємо, що абсолютна більшість Давоських пацієнтів – люди не надто високого інтелектуального рівня. Лише головний лікар санаторію радник Беренс у вільний час займається малярством, Льодовіко Сеттембріні працює над енциклопедичною працею, та ще помічник Беренса доктор Кроковскі читає філософські лекції. А тепер погляньмо, хто лікувався від туберкульозу в Ялті. Окрім Лесі Українки цей унікальний куточок планети Земля в різний час пригортав хворих Миколу Гоголя, Амвросія Метлинського, Кесаря Білиловського, Миколу Костомарова, Антона Чехова, Степана Руданського, Михайла Коцюбинського, Івана Труша, Івана Айвазовського, Миколу Самокиша, Олександра Афанасьєва-Чужбинського, Максиміліана Волошина, тобто інтелектуальну еліту.

Питання лікарської етики, деонтології незмінно хвилюють

Леся Українку. Претензії, навіть неприязне ставлення, до доктора Нотнаґеля через те, що він відкрито прогнозував можливу раптову смерть хворого на аневризму аорти Лесиного дядька Михайла Драгоманова, що, зрештою, і підтвердилося, видаються надто срогими і, звісно, суб'єктивними. Чи ж не жорстоко повідомляти хворого про те, що хворобою йому відведено декілька місяців життя? Леся вважала, що жорстоко, надто жорстоко. А проте не всі такої думки. Я згадую те, що розповідали про нашого вчителя професора Гаврила Парфентієвича Ковтуновича. Професор уважав, що пацієнт повинен знати все про свою хворобу і перспективи, чи безперспективність лікування. Розповідали, як він спокійно казав старенькій пацієнтці, що «рачок» у неї запущений, що немає сенсу його лікувати, і радив бабусі «жити в своє задоволення» та сушити на горіщі дошки... на труну.

Показовим є випадок мого доброго приятеля з американської діаспори доктора Ахіля Хрептовського. Року 1991-гоя зустрічав Ахіля на лєтовищі. Дорогою до готелю він розповів мені: «А знаєш, я нещодавно уже прощався з життям! Мій лікар знайшов у мене на магнітно-резонансній томограмі пухлину мозку. Іноперабільну! Кажє: Ахілю, полагоджуй свої справи, маєш перед собою 2-3 місяці життя... Іду додому і сльози мені з очей капають. Бо ж світ такий гарний, листя на деревах розпускається, пташки співають, а я... вже... одною ногою - там! А потім зробили повторне МРТ дослідження. З'ясувалося - то був артефакт» - «Чого ж тобі доктор так жорстоко виклав ще не доведений діагноз, не перевірів ще раз, не підійшов якось делікатніше...» - обурився я. «Дорогий Олесю, - відповів Ахіль,- в тій чужій безпардонній Америці, де навіть зорі не такі, як в Україні, немає жодних сентиментів. Доктор зобов'язаний викласти пацієнтові геть усю правду. Бо треба полагодити спадкові справи, передати бізнес. Закони капіталізму жорстокі!», - і Ахіль смутно усміхнувся.

Чи мала Леся Українка ментальні проблеми? Чимало говориться і пишеться про розлади психічного здоров'я письменниці. А проте, кожному лікарєві-клініцистові відомо, що будь-яка соматична недуга супроводиться більш чи менш вираженою психічною реакцією, рівень якої залежить, між іншими, від інтелектуального рівня хворого, від особливостей його центральної нервової діяльності, нарешті – від тривалості і важкості перебігу хвороби. Ми вже згадували про «стигматизацію» хворих на туберкульоз, писав на цю тему і

Олександр Драгоманов. Інколи в психічному дискомфорті Лесі звинувачують її матір Олену Пчілку. І справді, відносини мати-донька були в цьому випадку доволі складними. Розумна, горда, самовпевнена Олена Пчілка могла бути жорстокою навіть щодо найближчих. А, попри все, Леся любила і шанувала свою матір, яка в скрутних ситуаціях таки виручала її. Власне з матері Леся, правдоподібно, списувала своїх сильних героїв [38]. Звичайно ж, негативний психоемоційний стан підтримувала ще й хронічна психосоціальна травма: переслідування українців-патріотів, обшуки, арешти близьких людей. У розвідці ми проаналізували лікарів різного рівня кваліфікації, від земських медиків до «світил» світової медичної науки, які лікували Лесю Українку. Всі вони часто помилялися, як в діагностиці, так і в виборі методів лікування, що й не дивно за тогочасного стану медичної науки. Леся шукала тих, найрозумніших, найосвіченіших, тих, наділених незбагненною інтуїцією, хто зможе, нарешті, знайти адекватний метод лікування, стати переможцем над її недугою. Чи знайшла таких? З упевненістю можу сказати – знаходила, передусім, лікарів душі, які швидко ставали її вірними друзями, хоча б того ж Модеста Левицького чи Мартироса Дерижанова.

Література

1. Аїр звичайний. Фармацевтична енциклопедія. Режим доступу <https://www.pharmencyclopedia.com.ua/article/2660/air-zvichajnij>.
2. Андрійчук Микола Висвітлення українсько-єврейських взаємин на сторінках часопису «Рідний Край» Вісник Книжкової палати. 2009. № 1, с. 42 - 45.
3. Васильев К.К. Профессор Новороссийского университета К.М.Сапежко (К 150-летию со дня рождения) Вісник СумДУ. Серія «Медицина». 2007,1, с.14 - 26.
4. Грабовецький Володимир Життя Карпатського народу. Відомі особистості. Леся Українка. [Електронний ресурс] Режим доступу <http://carpathians.eu/karpatskii-narod/vidomi-osobistosti/lesja-ukrajinka.html>
5. Гриневецький І. Доля нашого театру «Діло», 1927 (1.08). №168, с.2.
6. Грубе Вільгельм Фудорович. Вікіпедія. Режим доступу <https://uk.wikipedia.org/wiki>
7. Генік С.М. «Тілесна драма» Лесі Українки (Хвороби і смерть Лесі Українки). Пульс (Прикарпатський вісник НТШ). 2013. 4(24), 198-217
8. Гулюк Євген Історія Львова в документах та матеріалах. Київ.: Наукова Думка, 1986, 147 – 148.

9. Денисюк Іван, Скрипка Тамара Дворянське гніздо.2 Все та ж благословенна Волинь. Місто Лесиної «Надії». Тамара Скрипка:персональний сайт Режим доступу t-skrypka.name/LUkrainka/Gnizdo/BlessedVolyn/Luck.html
10. Дерижанов Мартирос Семенович (1867-1900) Поликуровский холм. [Електронний ресурс] Режим доступу<http://www.memento-sevastopol.ru/objects/45.html>
11. Драгоманов Михайло Переписка Михайла Драгоманова з д-ром Теофілем Окуневським (1883, 1885-1891, 1893-1895): Михайло Драгоманов.тека авторів.Чтиво. Електронна бібліотека. Режим доступу https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhaילו/
12. Драгоманов А.П. Чахотка и психозы Архив психиатрии, нейрологии и судебной психопатологии. Т.XIV, №1-2, с.139.
13. Єрмолова Ю.В. Володимир Опанасович Караваєв-видатний хірург, засновник вітчизняної хірургії (До 200-річчя ві дня народження). Український Медичний Часопис. 07.08.2011. Електронний варіант. Режим доступу <https://www.umj.com.ua/article/14223/volodimir-opanasovich-karavayev-vidatnij-xirurg-zasnov-nik-vitchiznyanoi-xirurgii-do-200-richchya-vid-dnya-narodzhennya>
114. Забужко Оксана NotreDamed`Ukraine.Видання третє. Київ. «Комора». 2018, 656 с.
15. Зыслин Юлий Мир по-прежнему тесен. Вашингтонский музей русской поэзии. Удивительные встречи на американской земле. [Електронний ресурс] Режимдоступу <http://www.museum.zislin.com/rus/publications/meeti%20in%20USA.html>
16. Калмыкова Е.И. Доктор В. Н. Дмитриев-врач без лекарств.[Електронний ресурс] Режим доступу <https://praktik-dietolog.ru/article/doktor-v-n-dmitriev-vrach-bez-lekarstv.html>
17. Київ для Булгакова назавжди залишився незбагненим містом/ РусьВсесвіт [Електронний ресурс] Режим доступу rous.ws/?p=6697
18. Кіцера Олександр Дідусь Модест (Модест Левицький) Музи з лікарським саквоюжем. Випуск 1. Лицарі пера і скальпеля. Львів-2011, с. 72-83.
19. Кіцера Олександр Королева історичної прози (Наталена Королева) Музи з лікарським саквоюжем. Випуск 1. Лицарі пера і скальпеля. Львів-2011, с. 99-108.
20. Королева Наталена Без коріння: Без коріння. Во дні они. Quidestveritas. «Відродження». Дрогобич, 2007, с.89-91.
21. Косач-Кривинюк Ольга Леся Українка: хронологія життя і творчості. Нью-Йорк. УВАН. 1970. 927 с.
22. Косач-КривинюкОльга Звягельський період Лесиного життя (13.02.1871 – перша половина 1879): Леся Українка: хронологія життя і творчості. Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. Режим

доступу <https://www.lukrainka.name/uk/Studies/Kryvynjuk/Chronology/1879/ZvjagelskyjPeriod.html>

23. Косач-Кривинюк Ольга Леся Українка: хронологія життя і творчості. Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. 1882 Режим доступу <https://www.l-ukrainka.name/uk/Studies/Kryvynjuk/Chronology/1882.html>

24. Косач-Кривинюк Ольга Лист до Лесі Українки від 1.02. 1889 р.»Листи так довго йдуть...»: Знадоби архіву Лесі Українки в слов'янській бібліотеці в Празі, 2002, с.65-66.[Електронний ресурс] Режим доступу [diasporiana.org.ua>wp-content>uploads>books>file](https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/file)

25. Косач-Кривинюк Ольга Петрівна. Вікіпедія. Режим доступу uk.wikipedia.org/wiki/Косач_Кривинюк_Ольга_Петрівна

26. Косач Михайло Поштові картки до батька Петра Косача від 27-29. 01.1899 «Листи так довго йдуть...»: Знадоби архіву Лесі Українки в слов'янській бібліотеці в Празі, 2002, с. 218 - 219. [Електронний ресурс] Режим доступу [diasporiana.org.ua>wp-content>uploads>books>file](https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/file)

27. Костенко Анатоль Хутор Косовщина. Самодетельный санаторий Параски Богуш: Интернет-книга «Леся Украинка». Режим доступу biography.wikireading.ru/167007

28. Крижановський Д. Г., Фрейвальд В. А., Марченко Н. А., Подляцька В. В., Стаднік О. І. Актуальні питання фтизіатрії. – Дніпропетровськ: Середняк Т. К., 2014. с. 11, 99.

29. Лепинський Костянтин Михайлович. Вікіпедія. Режим доступу [uk.wikipedia.org>wiki>Лепинський_Костянтин_Михайлович](https://uk.wikipedia.org/wiki/Лепинський_Костянтин_Михайлович)

30. Леся і Суми. Цілюща Сумщина. Режим доступу: https://library.sspu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/03/lesia_i_sumy.pdf

31. Леся Українка в Одесі: бібліогр. покажч. / ОННБ ім. М. Горького ; упоряд.. Т. А. Йовенко ; ред. М. А. Десенко. – Одеса, 2015. – 127 с.

32. Леся Українка. Лист до М.П.Драгоманова від 17 березня 1891 року. Енциклопедія життя і творчості. Листи Лесі Українки. 17.03.1891 р. До М. П. Драгоманова Режим доступу <https://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1891/18910317.html>

33. Лихтенштейн И.Е. Преодоление. Леся Украинка Новости медицины и фармации, 2014, 9-10 (503-504). с. 24-27.

34. Лихтенштейн Исаанна Сэр доктор Артур Конан Дойль: Этюды о литературе глазами врача. Заславский-Киев. 2016, с. 129-148.

35. Лікар Йосип Дейч Клуб Коренного Киевлянина. 18 серпня 2019 [Електронний варіант] Режим доступу facebook.com/kiev/klab/posts/2816921988336768

36. Літературно-меморіальний музей Максима Рильського [Електронний ресурс] Режим доступу rulskij.kiev.ua/index.php?start=120

37. Луценко І., Братусь І. Тарас Шевченко та Осетія. Либідь-

Київ. 2001.[Електронний варіант] Режим доступу
file:///C:/Users/Поперечна%20PC/Desktop/Луценко-ХЕТА.pdf

38. Мавко Петро Леся Українка – про славетних без
упередження. Новини культури.27.09.2014. Опублікував Гаврилюк
Андрій Режим доступу gollosokal.com/ua/novynykultury/lesya-ukrainskij-o-slavnych-bez-predubezhdeniya/html

39. Максимова Марія Цей день в історії: Померла Леся Українка.
1 серпня 2018. [Електронний ресурс] Режим
доступу <https://www.jnsn.com.ua/h/0801V/>

40. Манн Томас Зачарована гора Київ-Юнівер-2009, тт.1,2, 912 с.

41. Маринжа Лук'ян К.М.Сапежко. Хірург-патріот. Історія
медицини. Видатні постаті. «Здоров'я України» 27 березня 2015 р.
Електронна версія. Режим доступу health-ua.com>article>14572-km-sapezhko-hirurgpatrot

42. Мерінг Фрідріх Фрідріхович // Українська Радянська
Енциклопедія. 1 видання. Т. 9. Київ, 1962, С. 66.

43. Миколаєва Ксенія Леся Українка в Єгипті.Культурно-
історичний портал. Спадщина Предків [Електронний ресурс] Режим
доступу <https://spadok.org.ua/vydatni-ukrayintsi/lesya-ukrayinka-v-yegypti-abo-uliubleni-mistsya-vidpochynku-vydatnykh-ukrayintsi>

44. Мерінг В.О. Фрідріх Фрідріхович Мерінг – науковий,
громадський та політичний діяч: Родина Мерінгів в освітньому та
громадському житті України другої половини ХІХ-початку ХХ століття.
Дисертація. Київ – Переяслав-Хмельницький, 2018, С.62-123

45. Мерінг Фрідріх Фрідріхович. Вікіпедія. Режим доступу
<http://pomnipro.ru/memorypage/72999/biogra>

46. Мирський М. Б. Олександр Павловський – хірург і
бактеріолог. Історія медицини і хірургії.2010 [Електронний варіант]
Режим доступу <http://medlit.pp.ua/553>

47. Назаренко Дмитро (підгот.) Афанасьєв Євген Іванович.
Національний музей медицини України [Електронний ресурс] Режим
доступу <https://gluseum.com/UA/Reiv/267045990044352>

48. Національний медичний університет імені О.О.Богомольця.
Кафедра загальної хірургії №1. Історія кафедри (Олександр
Дмитрович Павловський) [Електронний ресурс] Режим доступу
<http://nmu.life/ua/zagalni-vidomosti/kafedri/kafedra-obshhej-hyurgyy-1/istoriya-kafedry/>

49. Немоловський Пилип Іринейович. Вікіпедія. Режим доступу
https://uk.wikipedia.org/wiki/Немоловський_Пилип_Іринейович

50. Ничипорук Н.Г. «1903» Деятельность Ялтинского
благотворительного общества в 1903 году(по материалам дома-музея
А.П.Чехова в Ялте). [Електронний ресурс]Режим доступу
<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/92917/27-Nichiporuk.pdf?sequence=1>

51. Новожилова І.А. Стигматизація хворих на туберкульоз Укр.
Пульмонологічний журнал. 2018. С. 59 - 68.

52.»О дворянке Ларисе Петровне Косач. Начато 18 марта 1894 года» (Центральний державний архів Жовтневої революції СРСР. Фонди департаменту поліції. 3-є діловодство, 1894, спр. 176). (Цитовано за Ольгою Косач-Кривинюк –23).

53. Окуневський Ярослав Листи з чужини. «Темпора». Київ, с.498-504.

54. Панасенко Тетяна Леся Українка (Знамениті українці) Харків «Фоліо», 2019. 123 с.

55. Петрова З.П. Выдающийся харьковский хирург Вильгельм Федорович Грубе. Международный медицинский журнал. 2006. 1, с. 141 - 146.

56. Поэты. Українка Леся. Хронологія життя і творчості. Вікіпедія. Режим доступу https://poems.net.ua/poet/Українка_Леся_/Хронологія_життя_і_творчості

57. Приходько А.М. Сторінки життя і діяльності Феофіла Гавриловича Яновського(До 150-річчя від дня народження Ф.Г. Яновського). Український медичний часопис. 2010. 4(78). VII-VIII. [Електронний варіант] Режим доступу <https://www.umj.com.ua/article/3638/storinki-zhittya-i-diyalnosti-feofila-gavrilovicha-yanovskogo-do-150-richchya-vid-dnya-narodzhennya-f-g-yanovskogo>

58. Пундій Павло Гриневецький Іван. Українські лікарі: Бібліографічний довідник. Лікарський збірник. Нова серія, том II. Наукове Товариство ім. Шевченка. Львів-Чикаго. 1994. с. 64.

59. Пундій Павло Кобринський Володимир. Українські лікарі: Бібліографічний довідник. Лікарський збірник. Нова серія, том II. Наукове Товариство ім. Шевченка. Львів-Чикаго. 1994. с. 100-101.

60. Пустовіт Валерія Соціокомунікативний аспект медичної теми в епістолярії Лесі Українки Образ [Східноукр. нац. університет імені Володимира Даля] 2016. 3(21). с. 74 - 83.

61. Пшеничний Микола Я була б рада бачити його. Леся Українка. Сяйво душі Модеста Левицького. Волин. Обл. друкарня. Луцьк, 2009. с. 240 - 241.

62. П'ятаченко Сергій Етнографічні і фольклорно-літературні аспекти перебування Лесі Українки на хуторі Косівщина Режим доступу <http://history.sumy.ua/research/article/8975-piatachenko-serhii-etnografichni-i-folklornoliteraturni-aspekty-perebuvannia-lesi-ukrain>

63. Радиш Я. Ф. (1996) Володимир Опанасович Караваєв (до 185-річчя від дня народження). Лікарська справа/ Врачебное дело, 7/9: 207–211.

64. Реєстр імен українського біографічного словника. Робочі зошити. Випуск 1. Літери А-Б. Київ-2008, №№1164,1160.

65. Римська В. Новоград-Волинський і Косачі. Новоград-Волинський. Історія міста. — Новоград-Волинський: НОВОград, 2010, С. 237 – 276.

66. Римська Віра «Лілея золоторжева». Ольга Петрівна Косач-

Кривинюк. Віртуальний музей міста Звягель. Режим доступу [zwiahel.info/museum/room 7/3](http://zwiahel.info/museum/room%207/3)

67. Рінек Олександр Христіанович. Кафедра оперативної хірургії НМУ імені О.О.Богомольця [Електронний ресурс] Режим доступу <http://nmuofficial.com/zagalni-vidomosti/kafedri/departament-gross-anatomy/istoriya-kafedri-8/>

68. Рінек Олександр Христофорович. Вікіпедія. Режим доступу <https://uk.wikipedia.org/wiki>

69. Рудницький Ярослав Б. Єгипет в житті і творчості Лесі Українки. 12.05.2018 [Електронний ресурс] Режим доступу <https://md-eksperiment.org/post/20180512-yegipet-u-zhitti-i-tvorchosti-lesi-ukrayinki>

70. Савчук Микола Українські еліти Коломиї. Провідники українського життя в Коломиї (1880-і – 1910-і). [Електронний ресурс] Режим доступу <https://dzerkalo.media/news/ukrainski-eliti-kolomii-1848-1991-chastina-3>

71. Садівничий Володимир Олександр – наймолодший з Драгоманових. Образ (Сумський державний університет). 2016. Випуск 3(21), с.84-89. [Електронний ресурс] Режим доступу [C:\users\Поперечна%20PC\Desktop\О.Драгоманов.pdf](https://www.researchgate.net/publication/311811111)

72. Старик Володимир Паломництва і ювілеї, як засоби для формування національної свідомості: Між націоналізмом і толерантністю. В-во «Прут». Чернівці-2009, с.137.

73.Тимінський Богдан «Заклад купелевий» у Буркуті [Електронний ресурс] Режим доступу <https://pdf2doc.com/ru/>

74. Токарчук Лариса Лікар тіла і душі. Сяйво душі Модеста Левицького. Волин. Обл. друкарня. Луцьк, 2009, с.23-52.

75. Українка Леся Блакитна троянда Леся Українка Енциклопедія життя і творчості. Канонічний текст [Електронний ресурс] Режим доступу <https://www.l-ukrainka.name/uk/Dramas/LtBlueRose/Act1.html>

76. Українка Леся Блакитна троянда. Зібрання творів у 12 тт. — К. : Наукова думка, 1975 р., т. 3, с. 9 -111.

77. Українка Леся Іфігенія в Тавриді (драматична сцена). Зібрання творів у 12 тт. К. : Наукова думка, 1975 р., т. 1, с. 165 - 170.

78. Українка Леся Весна в Єгипті. Зібрання творів у 12 тт. К.: Наукова думка, 1975 р., т. 1, с. 363-367.

79. Українка Леся Лист до брата Михайла, квітень 1890 р. Зібрання творів у дванадцяти томах. Наукова Думка, К., 1978. т.10, с. 54 - 58.

80. Українка Леся Лист до М. П. Драгоманова, 17. 03.1891 р. Зібрання творів у дванадцяти томах. К. Наукова Думка, К., 1978. т.11, с. 27.

81. Українка Леся Лист до Л.Драгоманової Зібрання творів у дванадцяти томах. К. Наукова Думка, К., 1978. т.11, с. 472.

82. Українка Леся Лист до Г.М.Комарової від 23.02.1909: Леся

Українка. Зібрання творів у 12 тт. К.: Наукова Думка, 1978. т.12, с. 276 - 277.

83. Українка Леся Лист до матері від 8 липня 1889: Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. Листи Лесі Українки.1889 р. 8.07.1889 р. До матері. Режим лоступу <https://www.lukrainka.name/uk/Corresp/188x/18890708.html>

84. Українка Леся Лист до брата Михайла, поч. листопада 1889 р.: Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. Листи Лесі Українки.1870-1880-і рр. Поч 11 1889 р. До брата Михайла Режим лоступу [l-ukrainka.name/uk/Corresp/188x/188911xx.html](https://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/188x/188911xx.html)

85. Українка Леся Лист до Антоніни Макарової від 24 лютого 1895: Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. Листи Лесі Українки.1895 р. 24.02.1895 р. До А. С. Макарової Режим доступу <https://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1895/189502xx.html>

86. Українка Леся Лист до М.І.Павлика від 23 січня 1895: Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. Листи Лесі Українки.1895 р. 23.01.1895 р. До М.І.Павлика Режим доступу <https://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1895/18950123mp.html>

87. Українка Леся Лист до Л. Драгоманової-Шишманової від 19 грудня 1896: Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. Листи Лесі Українки.1896 р. 19.12.1896 р. До А. С. Макарової Режим доступу <https://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1896/18961219.html>

88. Українка Леся Лист до матері від 17 лютого 1898: Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. Листи Лесі Українки.1898 р. 17.02.1898 р. До матері. Режим лоступу <https://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1898/18980217.html>

89. Українка Леся Лист до сестри Ольги від 28 лютого 1898: Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. Листи Лесі Українки.1898 р. 17.02.1898 р. До сестри Ольги. Режим лоступу <https://www.lukrainka.name/uk/Corresp/1898/18980228.html>

90. Українка Леся Лист до сестри Ольги від 10 листопада 1898: Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. Листи Лесі Українки.1898 р. 10.11.1898 р. До сестри Ольги. Режим лоступу <https://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1898/18981110.html>

91. Українка Леся Лист до сестри Ізидори від 13 травня 1899: Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. Листи Лесі Українки.1899 р. 13.05.1899 р. До сестри Ізидори. Режим лоступу <https://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1899/18990513ipk.html>

92. Українка Леся Лист до сестри Ольги від 28 листопада 1899: Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. Листи Лесі Українки.1899 р. 17.02.1899 р. До сестри Ольги. Режим лоступу <https://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1899/18991128.html>

93. Українка Леся Лист до матері від 5 березня 1898: Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. Листи Лесі Українки.1898

р. 5.03.1898 р. До матері Режим доступу <https://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1898/18980305.html>

94. Українка Леся Лист до матері від 12 березня 1898: Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. Листи Лесі Українки. 1898 р. 12.03.1898 р. До матері Режим лоступу <https://www.lukrainka.name/uk/Corresp/1898/18980312.html>

95. Українка Леся Лист до матері від 22 березня 1898: Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. Листи Лесі Українки. 1898 р. 22.03.1898 р. До матеріРежим доступу <https://www.lkrainka.name/uk/Corresp/1898/18980322.html>

96. Українка Леся Лист до Л.М. Драгоманової від бгрудня 1898: Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. Листи Лесі Українки. 1898 р. 6.12.1898 р. До Л.М.Драгоманової Режим лоступу <https://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1898/18981218.html>

97. Українка Леся Лист до Л.М. Драгоманової від 11 грудня 1898: Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. Листи Лесі Українки. 1898 р. 11.12.1898 р. До Л.М.Драгоманової Режим лоступу <https://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1898/18981223lmd.html>

98. Українка Леся Лист до матері від 17 (29) грудня 1898: Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. Листи Лесі Українки. 1898 р. 17.12.1898 р. До матері Режим лоступу <https://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1898/18981229ork.html>

99. Українка Леся Лист до Л. М. Драгоманової від 5-6 червня 1898: Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. Листи Лесі Українки. 1898 р. 5-6.06. 1899 р. До Л.М.Драгоманової Режим лоступу <https://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1899/18990605.html>

100. Українка Леся Лист до брата Михайла від квітня 1890: Леся Українка. Брата Михайла. Режим лоступу<https://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1890/189004xx.html>

101. Українка Леся Лист до Л.М.Драгоманової-Шишманової від 13 лютого 1897 р.: Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. Листи Лесі Українки. 1903 р. 13.02.1897 р. До Л.М.Драгоманової-Шишманової Режим лоступу<https://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1897/18970213.html>

102. Українка Леся Лист до сестри О.П.Косач від 28 лютого 1898 р.: Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. Листи Лесі Українки. 1898 р. 28.02.1898 р. До сестри Ольги. Режим лоступу <https://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1898/18980228.html>

103. Українка Леся Лист до матері від 5 березня 1898 р.: Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. Листи Лесі Українки. 1908 р. 05.03.1898 р. До матері. Режим лоступу <https://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1898/18980305.html>

104. Українка Леся Лист до батька від 25 липня 1901: Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. Листи Лесі Українки. 1901 р. 25.07.1901 р. До батька. Режим доступу <https://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1901/19010725pak.html>

105. Українка Леся Лист до батька від 12 травня 1902: Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. Листи Лесі Українки. 1902 р. 12.05.1902 р. До батька. Режим доступу <https://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1902/19020512.html>

106. Українка Леся Лист до М.В.Кривинюка від 28 травня 1902: Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. Листи Лесі Українки. 1902 р. 28.05.1902 р. До М.В.Кривинюка Режим доступу <https://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1902/19020528.html>

107. Українка Леся Лист до М. В. Кривинюка від 27 січня 1903: Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. Листи Лесі Українки. 1903 р. 27.01.1903 р. До М. В. Кривинюка Режим доступу <https://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1902/19020605mvk.html>

108. Українка Леся Лист до М.В.Кривинюка від 5 червня 1902: Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. Листи Лесі Українки. 1902 р. 5.06.1902 р. До М. В. Кривинюка Режим доступу <https://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1902/19020605mvk.html>

109. Українка Леся Лист до Ф.В.Волховського від 2 лютого 1903: Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. Листи Лесі Українки. 1903 р. 2.02.1903 р. До Ф.В.Волховського Режим доступу <https://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1903/19030202.html>

110. Українка Леся Лист до М.В.Кривинюка від 16 лютого 1903: Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. Листи Лесі Українки. 1903 р. 16.02.1903 р. До М. В. Кривинюка Режим доступу <https://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1903/19030216.html>

111. Українка Леся Лист до сестри Ольги і М.В.Кривинюка від 17 лютого 1906: Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. Листи Лесі Українки. 1906 р. 17.02.1906 р. До сестри Ольги і М. В. Кривинюка Режим доступу <https://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1906/19060217.html>

112. Українка Леся Лист до матері О.П.Косач від 23 листопада 1907 р. Зібрання творів у дванадцяти томах. К. Наукова Думка, К., 1975-1979. т.12. Листи (1903-1913), [Електронний ресурс] Режим доступу <http://www.e-reading-lib.com/chapter.php/1041886/12/lesya-ukrainka-lesya-ukrainka-zibrannya-tvoriv-u-12-tomah-tom-12.html>.

113. Українка Леся Лист до сестри О.П.Косач від 10 січня 1908 р.: Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. Листи Лесі Українки. 1908 р. 10.02.1908 р. До сестри Ольги. Режим доступу <https://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1908/19080110.html>

114. Українка Леся Лист до сестри О.П.Косач та М.В.Кривинюка від 9 лютого 1908 р.: Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. Листи Лесі Українки. 1908 р. 9.02.1908 р. До сестри Ольги та М.В.Кривинюка. Режим доступу <https://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1908/19080202.html>

115. Українка Леся Лист до Г.М.Комарової від 12 березня 1909 р.: Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. Листи Лесі Українки. 1909 р. 27. 02 (12.03) 1909 р. До Г.М.Комарової. Режим доступу <https://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1909/19090312.html>

116. Українка Леся Лист до матері і сестри Ольги від 23 лютого 1909 р.: Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. Листи Лесі Українки. 1909 р. 23.02.1909 р. До Г.М.Комарової. Режим доступу <https://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1909/19090223.html>

117. Українка Леся Лист до А.Ю. Кримського від 27 жовтня 1911 р.: Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. Листи Лесі Українки. 1911 р. 27.10.1911 р. А.Ю.Кримського. Режим доступу <https://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1911/19111027.html>

118. Українка Леся Лист до сестри Ольги від 9 листопада 1911 р.: Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. Листи Лесі Українки. 1911 р. 9.11.1911 р. До сестри Ольги. Режим доступу <https://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1911/19111109.html>

119. Українка Леся Лист до матері від 18 березня 1913 р.: Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. Листи Лесі Українки. 1913 р. 18.03.1913 р. До матері. Режим доступу <https://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1913/19130312.html>

120. Українка Леся Лист до сестри Ф.П.Петруненка від 18 березня 1913 р.: Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. Листи Лесі Українки. 1913 р. 18.03.1913 р. До Ф.П.Петруненка. Режим доступу <https://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1913/19130318fpp.html>

121. Українка Леся Лист до сестри Ольги від 19 березня 1913 р.: Леся Українка. Енциклопедія життя і творчості. Листи Лесі Українки. 1913 р. 19.03.1913 р. До сестри Ольги. Режим доступу <https://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1913/19130319.html>

122. Українка Леся Місто смутку Зібрання творів у 12 тт. Наукова Думка, Київ. 1978. Т.7 (1 част.). Прозові твори. Перекладна проза, с.136-141.

123. Леся Українка: На пагорбах Грузії 2015, 20-27 лютого 2015 [Електронний ресурс] Режим доступу <https://zn.ua/ukr/ART/lesya-ukrayinka-na-pagorbah-gruziyi-.html>

124. Фаховість +досвід. 100-річна історія боротьби за життя [Електронний ресурс] Режим доступу uncsi.org.ua/institut/istorija/

125. Феофан Пашкевич в wspomинаниях дочери Евы. Подгот. В.Назарова, А. Мирошниченко. Соборний Майдан: Національний заповідник Глухів, 2014. 3(63), с. 4-5.

126. Ю. І. Феценко, В. М. Мельник, А. М. Приходько Корифей української медицини- академік Феофіл Гаврилович Яновський Український пульмонологічний журнал. 2010. 2. С.5-11.

127. Філіп Іринєєвич Немоловський. Літцентр, 5 липня 2020 [Електронний ресурс] Режим доступу litcentr.in.ua/board/10-1-0-301

128. Фрідріх Мерінг – лікар і будівничий [Електронний ресурс] Режим доступу interesnij.kiev.ua/ua/fridrih_mering_likar_i_budivnychij

129. Хороб Степан Слово. Образ. Форма. Драматургія Лесі Українки на тлі європейської модерної драми. Івано-Франківськ. 2000.[Електронний ресурс] Режим доступу [dosplayer/net/83354860-slovo-obraz-forma-u-poshukah-hudozhnosti.html](https://dosplayer.net/83354860-slovo-obraz-forma-u-poshukah-hudozhnosti.html)

130. Чорновол І. Окуневський Теофіл. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ. Наукова думка, 2010. Т. 7: Мл - О, С. 560. 728 с.

131. Шалагінов Борис Шекспірівські ремінісценції в ліриці Лесі Українки Українська мова і література в школах України. 2016. 10, с.11-13.

132. Bergmann, Ernst Gustav Benjamin von. [Electronic resource] Reference <https://www.deutsche-biographie.de/sfz3897.html>

133. Full text of «Sanatoria for consumptives : a critical and detailed description together with an exposition of the open-air or hygienic treatment of phthisis» [Electronic resource] Reference https://archive.org/stream/sanatoriaforcons00walt/sanatoriaforcons00walt_djvu.txt

134. Historia//Mazowieckie Specjalistyczne Centrum Zdrowia im. prof. Jana Mazurkiewicza [Electronic resource] Reference http://tworci.eu/index.php?option=com_content&task=view&id=59&Itemid=83

135. (Hermann Ludwig Eichhorst Wikipedia [Electronic resource] Reference https://de.wikipedia.org/wiki/Hermann_Eichhorst)

136. Hermann Ludwig Eichhorst: Whonamedit? - A dictionary of medical eponyms [Electronic resource] <https://www.whonamedit.com/doctor.cfm/1961.html>

137. HermannNotnagel (1841-1905) Nature. 1941.148.368 [Electronic resource] Reference <https://doi.org/10.1038/148368b0>

138. HermannNotnagelWikipedia[Electronic resource] Reference https://en.wikipedia.org/wiki/Hermann_Nothenagel

139. Hermann Sahli Wiki Visually[Electronic resource] Reference https://de.linkfang.org/wiki/Hermann_Sahli

140. Kazi R.A., Peter R.E. Christian Albert Theodor Billroth: Master of Surgery: Looking Back Journ. of Postgraduate Medicine. 2004. 50.1.82-83.

141. KierzekAndrzejWładysławHenrykSewerynKrajewskiorazjegodo konaniawotorynolaryngologii/ Otorynolaryngologia. 2010. 9 (3), 117-126.

142. Lätsch Heinz Der Internist Gustav Huguenin (1840-1920). Zürcher medizingeschichtliche Abhandlungen. German Edition Unknown Binding.1991January 1,[Electronic resource] Reference <https://www.amazon.com/Internist-Huguenin-1840-1920-medizingeschichtliche-Abhandlungen/dp/3260052852>

143. RutledgeR.H. Theodor Billroth: A Century later. Surgery. 1995/ 118.1. 36-43.

144. Zimmermann M. Life and work of the surgeon Ernst von Bergmann (1836-1907), long-term editor of the «Zentralblatt für